

Levende democratie

Ecologisch burgerschap

Dirk Holemans¹

1. Inleiding

De 'Battle of Seattle', het Rwanda-tribunaal in Brussel, L&H in Ieper en Azië, de Tobintaks op de Europese agenda, de aanslagen op het Pentagon en het World Trade Center ..., ze vormen slechts een greep uit recente gebeurtenissen die tonen dat onze wereld snel wijzigt, dat enkele decennia meer dan een verschil maken. Het eerste voorbeeld toont hoe de onmachtig gedachte sociale bewegingen letterlijk hun slagkracht demonstreren tegen veronderstelde ongrijpbare internationale instellingen. Het tribunaal illustreert dat mondiale noties van mensenrechten de soevereiniteit van staten overstijgen. Verder is er de plotse nuchterheid na de blinde hype omtrent nieuwe technologieën en hun aandelen op de beurs. Niet toevallig groeit het idee dat transnationale speculatieve geldstromen inperkende instrumenten zoals de Tobin-taks vergen die landen overstijgen. De gruwelijke aanslagen op 11 september hebben getoond dat mondiale veiligheid niet langer gedacht kan worden in termen van bevriende en vijandige landen. Wereldwijde terroristische netwerken maken ook een onderdeel uit van de globalisering.

Deze staalgreep uit recente evoluties toont dat we meer en meer in één wereld leven. Niet dat globalisering leidt tot uniformisering, wel dat hoe we lokaal leven sterk beïnvloed wordt door situaties en beslissingen op andere plaatsen. Het waren Amerikaanse *Wallstreet*-journalisten die L&H ten val brachten en het vermogen van heel wat Vlamingen reduceerden. En ondertussen leven in de Belgische grootsteden zoals Antwerpen en Brussel meer dan honderd nationaliteiten tezamen. Lokaal is dus ook globaal. Want in Brussel beslist Europa over de liberalisering van je busverbinding en postbedeling in je woonplaats. Zoals Beck stelt, gaat globalisering over processen die de binnenkant van natiestaatsamenlevingen wijzigen.

Ondertussen wijzigt ook in eigen land de politiek. De christen-democratische bezetting van de macht heeft plaats gemaakt voor een paarsgroen beleid. Een open debatcultuur vervangt gesloten conclaven. Met de Lambermont-akkoorden is ook in eigen land het *multi-level*-karakter van de politiek versterkt. Meer dan ooit zijn bevoegdheden verdeeld over niveaus boven en onder het niveau van de natiestaat. Ondertussen blijft wel de mondige burger in de kou staan. De liberale 'partij van de burger' zweert bij het primaat van de politiek, wat zich echter vertaalt in het veronachtzamen van de maatschappelijke expertise van het middenveld. Theoretische pleidooien voor referenda resulteren in de praktijk in een mediagenieke 'volksbevraging' over het hervormingsplan Copernicus van de overheidsdiensten. Hierbij is er geen sprake van vergroten van de inspraak van burgers. Ook de discussies over het versterken van de democratie blijven steken in voorstellen die louter sleutelen aan het huidig systeem van vertegenwoordigende democratie. Zo is er de liberale eis om de burgemeester rechtstreeks te verkiezen. Een debat dat niet leidt tot het verkennen van vormen van participatieve democratie die een afdoend antwoord bieden op het appel van de mondige burger.

Politiek-ideologisch worden de verschillen tussen de traditionele partijen steeds kleiner. Ze staan te drummen om het politieke centrum te bezetten. In heel wat Europese landen hebben de liberalen en sociaal-democraten elkaar gevonden in de 'Derde Weg'. Vraag hierbij is of de tegenstellingen tussen beide politieke stromingen zomaar overbrugbaar zijn in een politiek van het pragmatisme. Of zoals filosoof Blokland (2001) het hard formuleert: "De consequentie is echter dat de sociaal-democratie samen met het marktliberalisme een stimulerende kracht achter de modernisering is geworden en iedere poging lijkt te hebben opgegeven om cultuurpolitieke doeleinden te realiseren, die de bestaande maatschappelijke processen overstijgen."

Xtra Oikos 2, Levende democratie

In eigen land is de Derde Weg geïntroduceerd onder de noemer 'actieve welvaartstaat'. Hoewel socialer dan de Britse Derde Weg van Blair, staat ook hier de deelname aan de arbeidsmarkt centraal. Men blijft koste wat het kost vasthouden aan het streven naar volledige tewerkstelling gebaseerd op maximale economische groei. Naast het vernieuwde accent op een 'arbeidsethos' is er ook opmerkelijke aandacht voor een 'plichtenethos': de burger heeft niet alleen rechten maar zeker zoveel plichten. Aandacht voor thema's zoals ecologie en wereldwijde solidariteit vindt men slechts met mondjesmaat bij het verhaal van de Derde Weg.

De voorbije 30 jaar is ook de groene politiek, de politieke ecologie uitgegroeid van een tegenbeweging tot een volwaardige politieke stroming, met volwassen partijen en regeringsdeelname in heel wat Europese landen. Ook is dit is een belangrijke wijziging. Waar nog niet zo lang geleden de Groenen werden genegeerd, plaatsen de feiten hun vragen in het middelpunt van de maatschappelijke en politieke agenda. De huidige regeringsdeelname geeft de mogelijkheid dat groen nu doordringt in de concrete beleidsdomeinen. Dit stelt ook de uitdaging om ervoor te zorgen dat deelname aan het beleid niet leidt tot een neutralisatie door een systeemconforme inlijving van de fundamentele groene kritiek op onze huidige samenleving.

Het is in het licht van deze gewijzigde context dat het debat over democratie zich situeert. Democratie is doorheen de eeuwen een voortdurende zoektocht naar een geschikte vorm van samenleven en collectieve besluitvorming, juist in het licht van veranderende omstandigheden en uitdagingen. Een zoektocht waar ook wij nu opnieuw voorstaan. Dé definitie van democratie bestaat niet. In de prille democratie van het oude Athene was er geen onderscheid tussen staat en samenleving. Deze *republikeinse* democratie kenmerkte zich door directe participatie van burgers. Waarbij het merendeel van de bevolking wel verstoken bleef van burgerschap. Hiertegenover staat de liberaal-democratie die zich ontwikkelde vanaf het einde van de 18de eeuw. Van directe participatie was geen sprake meer: het vertegenwoordigende systeem doet zijn intrede. Dit liberale model verankerde zich in de ontwikkeling van de natiestaten in de 19de eeuw. Centraal hierbij is de overlap tussen territorium, bevolking en machtsuitoefening. Was de natiestaat in haar beginperiode vooral belangrijk in het garanderen van een aantal civiele en politieke burgerrechten, dan ontstaat in de 20ste eeuw de sociaal-democratie. Hier verwerven burgers stap voor stap sociale rechten.

Bij het begin van de 21ste eeuw staan de natiestaat, het hiermee verbonden concept van burgerschap en solidariteit, alsook vormen van *internationale samenwerking*, ... onder druk. De context van de naoorlogse democratie, gekenmerkt als 'welvaarts- of verzorgingsstaat', is sterk gewijzigd. Het sociaal contract dat steunt op ongebreidelde economische groei gaat niet langer op in het licht van tal van ecologische problemen. Toegenomen concurrentie en consumptie tasten de levenskwaliteit aan. Slechts door een vernieuwde analyse is het mogelijk een nieuwe synthese te maken met als doel het versterken van de democratie en de realisatie van een nieuw politiek verhaal voor de 21ste eeuw.

2. Vormen van burgerschap

-burger (de ~) [als tweede lid van samenstellingen]

1 te bakken gepaneerde schijf of plak waarin het in het eerste lid genoemde bestanddeel smaakbepalend is

Deze definitie uit de voedingsfeer in het woordenboek Van Dale is een leuke metafoor voor de vele ladingen die het begrip burger dekt. Mondige burger, calculerende burger, participerende burger: het bestaat blijkbaar allemaal. Het geeft ook aan dat het gebruik van het begrip burgerschap steeds dubbel is: zowel beschrijvend als normatief. Ten eerste gaat men ervan uit dat het om een realistische beschrijving gaat van de burger in de praktijk. Maar de realiteit beschrijven volstaat niet. Deze is ten eerste veelvoudig: mensen zijn verschillend, een cultuur is een lappendeken van subculturen. Ten tweede is de huidige situatie nooit bevredigend, wat onder meer blijkt uit het onvermogen van het huidige systeem om de ecologische crisis doortastend aan te pakken. Er is dus

Xtra Oikos 2, Levende democratie

nood aan vernieuwingen. Dit is het normatieve deel van de opvatting van burgerschap. Het gaat dan om een ideaaltypische omschrijving van een toekomstgericht burgerschap dat wel in staat wordt geacht de uitdagingen tot een goed einde te brengen.

Om deze fastfood-inleiding te stofferen, is het nodig kort in te gaan op verschillende invullingen van het begrip burgerschap. Een goed kader hiervoor biedt de analyse van Squires (2001). Zij stelt dat het debat over burgerschap begrepen kan worden vanuit drie spanningsvelden of assen. Ten eerste is er het spanningsveld tussen rechten en verantwoordelijkheid. Hierbij gaat het debat niet alleen over het relatieve belang van rechten en verantwoordelijkheden maar ook over de geschikte vorm van elk van de twee. Het tweede spanningsveld situeert zich tussen grondgebied en kosmopolitisme. Hier gaat het debat over de houdbaarheid van een burgerschapsmodel verbonden met de natiestaat, over de territoriale dimensies van burgerschap. Ten derde is er de as met als uiteinden universeel/particulier. Is burgerschap toegankelijk voor iedereen of blijft het een exclusief voorrecht voor een beperkte groep mensen of voor een bepaalde gemeenschap?

Veel van de discussies inzake burgerschap focussen slechts op één van de drie assen. Zo situeert het klassieke debat tussen liberale en republikeinse modellen zich op de as rechten/verantwoordelijkheid. Discussies over natiestaten en globalisering stellen het tweede spanningsveld centraal, terwijl beschouwingen over hoe men kan omgaan met etniciteit en culturele verschillen vooral de derde as voor ogen houden. Het is belangrijk om in de diverse debatten en meningsverschillen steeds in het achterhoofd te houden dat het om zeker drie verschillende spanningsvelden gaat.

De klassieke westerse modellen van burgerschap bevinden zich op de as rechten/verantwoordelijkheden in de vorm van de tweedeling liberaal/republikeins. De adequate invulling van burgerschap draait om de vraag of men lidmaatschap van een gemeenschap opvat als een activiteit of een statuut. Bezit men burgerrechten (liberale opvatting) of heeft men een engagement als burger (republikeinse opvatting)?

In het republikeinse model spelen burgers een actieve rol in het vormgeven van de toekomst van zijn of haar samenleving door deelname aan debat en besluitvorming. Het *actief burgerschap* vult de liberale burgerschapsopvatting steunend op rechten aan met een gelijktijdige nadruk op verantwoordelijkheid en engagement. Burger zijn betekent toewijding aan de publieke dienst, waarbij men uitgaat van één politieke gemeenschap.

Hier tegenover staat het liberale concept van burgerschap. De nadruk op *actief* burgerschap is hier compleet verdwenen. Het begrip vrijheid krijgt een totaal andere invulling. De politieke betekenis (recht op deelname aan besluitvorming) ruimt plaats ten voordele van het idee van een persoonlijke vrijheid: de bescherming van privé-rechten tegen overheidsinmenging. Dit model van *passief burgerschap* gaat ervan uit dat als iedereen zijn of haar eigenbelang kan nastreven, dit finaal beter is voor iedereen en voor de hele samenleving. Meer positief gesteld, omhelst het liberale model van burgerschap een opvatting van sociale rechtvaardigheid. Elk lid van de samenleving geniet van een gelijke set aan rechten, onafhankelijk van hun sociale, culturele of economische positie. Burgerschap is hier formeel, individualistisch en volledig losgekoppeld van de persoonlijke identiteit.

Het is duidelijk dat beide traditionele modellen niet werkbaar zijn in onze hedendaagse samenleving. Zo staat het republikeinse model haaks op heel wat kenmerken van de hedendaagse mens die zich op tal van vlakken wil ontplooiën. Het liberaal-individualistische model dat vertrekt van het nastreven van het eigenbelang is dan weer te arm om recht te doen aan de rijke samenleving en haar sociaal kapitaal. Vraag is ook hoe je bijvoorbeeld ecologische vraagstukken kunt aanpakken die een wijziging van de levensstijl én een maatschappelijk draagvlak voor moeilijke politieke beslissingen vereisen, als de burger louter individueel wordt aangesproken.

Deze beperkingen betekenen echter niet dat deze klassieke modellen het debat over toekomstgericht burgerschap niet kunnen voeren, integendeel. Dit kan als men rechten niet louter

Xtra Oikos 2, Levende democratie

opvat als een passieve verworvenheid of bescherming, maar integendeel als de realisatie van de voorwaarden die volwaardige maatschappelijke en politieke participatie mogelijk maken.

3. Burgers in een nieuwe samenleving

De ontwikkeling van een eigentijdse visie op burgerschap is niet zo eenvoudig. Ze moet terdege rekening houden met de snel wijzigende samenleving. Deze laat zich niet zo een-twee-drie vatten. Maatschappelijke vraagstukken worden complexer, grenzen verschuiven of vervagen, de burger wordt eigenwijzer en wetenschappelijke experts spreken elkaar tegen. We leven in een 'samenleving van de ononverzichtelijkheid'. Het zou dan ook onzinnig zijn te streven naar een uniek model van burgerschap. Het gaat veeleer om na te gaan welke praktijken van burgerschap een oplossing kunnen bieden aan de hieronder beschreven maatschappelijke evoluties.

3.1 Individualisering : de burger op zichzelf?

Het fenomeen van individualisering is reeds veelvuldig beschreven. In wat volgt worden enkele voorbeelden gegeven die het debat over burgerschap kunnen voeden. Voor Giddens (1994) is individualisering verbonden met de overgang naar de moderne industriële samenleving. Deze heeft een dynamiek ingezet van *ontbedding*. De moderne mens komt geleidelijk los van de traditionele bedding, waar de mens 'zijn of haar plaats' had op aarde. De ruimte vormde een reële barrière, in de gemeenschap waarin men leefde drukten tradities een belangrijke stempel op de levenswijze van mensen. Door ontbedding worden sociale activiteiten echter losgemaakt van lokale verbanden. Globalisering en toenemende mobiliteit verbinden gebeurtenissen op verschillende plaatsen.

Dit alles leidt tot een andere ervaring van tijd en ruimte. Door het wegvallen van tradities worden mensen onthecht, de mobiliteit opent voorheen gesloten en uniforme leefpatronen. Zoals Blokland (2001) stelt, betekent dit dat mensen zich in afnemende mate definiëren en worden gedefinieerd door hun lidmaatschap van één gemeenschap in de samenleving. Het aantal groepslidmaatschappen neemt toe, maar deze worden tegelijkertijd een stuk betekenislozer. In afnemende mate verlenen ze hun leden een identiteit.

De socioloog Beck (2001) benadrukt hierbij het belang van deterritorialisatie: het afnemend belang van de plaats. De banden van cultuur met een plaats veranderen en verzwakken. Sociale omgang hangt niet langer af van geografische nabijheid door onder meer de mogelijkheden van televisie, internet en de mobiele telefoon. De ervaringswereld is niet langer eenduidig verbonden met de plaats waar we wonen of werken. Kunneman (1996) voegt hieraan toe dat burgers via hun werk en (multi)media burgers gebonden worden aan een mondiale productiecultuur van prestatie, consumptie en concurrentie.

Het is opvallend hoe verschillend deze vrijmaking van het individu gewaardeerd wordt. Pessimisten zien de wereld als een labyrint waarin de mens ronddwaalt. Het onbegrensd streven naar onafhankelijkheid leidt tot vrijblijvendheid. Volgens sommigen verspreidt in de westerse marktsamenlevingen zich een 'Machiavellistisch syndroom'. In toenemende mate nemen mensen een manipulatieve houding aan ten aanzien van anderen. Op politiek vlak leidt dit tot het transformeren van politieke partijen tot een uitzendbureau voor parlementsleden en een reclamebureau voor de BV-lijsttrekker (Tromp 2001). En op persoonlijk vlak geeft de onbestemdheid aanleiding tot een identiteitscrisis. Wie dit niet aankan, zoekt zekerheid via identificatie met een etnische gemeenschap of zoekt zich een rol door in te spelen op wat de markt, media en reclame aan levensstijlen aanbieden.

Anderen ervaren de individualisering als positief. Losgekomen van tradities en een gesloten leefgemeenschap kan het individu veel meer eigen keuzes maken. Aspecten van de levenswijze (wat eet ik, hoe verplaats ik me?) worden continu herbekeken. Deze levenswijze beschouwt Giddens als *reflexief*. Door het wegvallen van vanzelfsprekende leefpatronen moeten mensen zelf meer keuzes maken, leven ze zelfbewuster.

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Beide perspectieven bevatten waardevolle observaties, maar leiden op zich niet tot een vruchtbare analyse. Langs de ene kant een blind optimisme dat weigert de nieuwe vormen van uitsluiting in onze samenleving te zien. Langs de andere kant dan het doemdenken, dat weigert het emancipatorische in te zien van het echt keuzes kunnen maken inzake studie, relatie, job, sociale relaties, etc. Vanuit democratisch perspectief komt het erop aan na te gaan hoe individualisering kan leiden tot het vergroten van de reële handelingsmogelijkheden van burgers, van nieuwe vormen van solidariteit en collectieve besluitvorming.

In deel 4. komen auteurs aan bod die nagaan op welke wijze individualisering, emancipatie en versterkt politiek handelen kunnen samengaan. Het gaat hier onder meer over het concept *levenspolitiek* van Giddens en *subpolitiek* van Beck. Beide kunnen met de klassieke politiek verbonden worden op voorwaarde dat deze laatste bereid is zich te vernieuwen en verbreden tot een vorm van *dialogische democratie* (Holemans 1999).

3.2 Globalisering : natiestaat uitgedoed of in een nieuwe gedaante?

Globalisering duidt erop dat landen ten dele een functioneel onderdeel zijn van een mondiaal systeem. Dit geldt ook voor elk van ons. Telde men in 1960 70 miljoen internationale toeristen, dan waren ze in 1995 met bijna een half miljard. Globalisering wijst op een betekenisvolle wijziging van de ruimtelijke wijze van sociale organisatie in de richting van interregionale tot intercontinentale patronen van interactie en machtsuitoefening (McGrew). Als bijvoorbeeld ten tijde van de mond- en klauwzeercrisis Europa weigert te vaccineren, dan is dat omdat de afnemers buiten Europa geen vlees van gevaccineerde dieren willen. Als met de dioxinecrisis Aziatische landen het Belgisch vlees als onveilig beschouwen, dan worden hierdoor de Belgische landbouwers en voedingsbedrijven getroffen. Terwijl deze laatsten niet betrokken zijn bij de beslissingen van de eersten, moeten de eersten geen verantwoording afleggen aan de laatsten. Buitenlandse politiek wordt binnenlands, en omgekeerd.

Globalisering is geen enkelvoudig begrip.² Ten eerste duidt het de verplaatsing van politieke macht aan van de natiestaten naar inter- en supranationale organisaties zoals Europa of de Wereldhandelsorganisatie. Ten tweede is er de economische globalisering met de toenemende macht van multinationals en financiële actoren. Ten derde is er echter ook de civiele globalisering: over landsgrenzen heen leren burgerorganisaties zich te organiseren, informatie uit te wisselen, eisenplatforms op te stellen en actie te voeren.

De eerste vorm laat zich ook omschrijven als *multilevel politics*. De natiestaat krijgt het gezelschap van lagere en hogere besluitvormingsniveaus: van Vlaanderen over Europa tot de Verenigde Naties en de Wereldhandelsorganisatie. Dit impliceert de spreiding van macht en soevereiniteit over regionale, nationale en transnationale politieke instituties, alsook het veranderen van de wijze van het verwerven van rechten (Soysal 1996). Deze multi-level-politiek creëert nieuwe mogelijkheden voor het stellen van eisen binnen en over nationale grenzen, denk maar aan het Rwanda-tribunaal.

De tweede vorm, de economische, zet de democratie zonder meer onder druk. Multinationale ondernemingen, met filialen over heel de wereld, spelen staten tegen elkaar uit om de meest gunstige vestigingsvoorwaarden te bekomen. Hierdoor komen landen onder druk om sociale, ecologische en fiscale normen te verlagen. Een actueel standpunt van het VEV (2001) naar aanleiding van het dossier Opel Belgium stelt onomwonden: "Vandaag zijn het niet enkel de ondernemingen die met elkaar concurreren. De globalisering zet ook de daadkracht van het politieke veld onder internationale concurrentiële druk. Daardoor komen regio's en landen als concurrenten tegenover elkaar te staan. (...) De overheid moet voor een omgevingsklimaat zorgen waarin onze ondernemingen hun productiefactoren competitief kunnen inzetten. (...) Daarom moet de federaal beloofde verlaging van de sociale bijdragen onverkort gerealiseerd worden. (...) Daarnaast dringt zich een snelle en drastische verlaging op van de vennootbelasting." De vraag is natuurlijk waar je uitkomt met een dergelijke visie op overheid en democratie. Moeten regeringen bewegen op de maat van multinationals, of vertolken ze de wil van de burger? En als elke overheid

Xtra Oikos 2, Levende democratie

de economische activiteit lager wil belasten dan de buurregio of –land, is de ‘winnaar’ deze die geen belastingen heft...

Maar ook het groeiend netwerk niet-gouvernementele organisaties (NGO's) die grensoverschrijdend werken is een dimensie van de globalisering. Ook deze mondiale civiele maatschappij van burgers, sociale bewegingen, NGO's en nieuwe vormen van politieke verbondenheid (denk maar aan internet) herijkt de grenzen van politieke en publieke ruimtes. Ze spreekt landen, bedrijven en internationale organisaties aan op hun handelen.

Globalisering maakt duidelijk dat een debat over burgerschap dat zich enkel situeert binnen het eerste spanningsveld rechten/verantwoordelijkheden te beperkt is. Het spanningsveld tussen een liberaal en een republikeins model van burgerschap blijft meestal gesitueerd binnen het kader van een territoriaal gebonden burgerschap, verbonden met de natiestaat. Juist de gevolgen van globalisering geven het belang aan van aandacht geven aan de andere spanningsvelden. *Multilevel politics* en economische globalisering tonen dat de natiestaten niet langer de centrale spelers zijn binnen het mondiale machtsspel. En de migratiestromen verbonden met globalisering leiden tot een toenemende diversiteit binnen de bevolking van natiestaten, zodat een burgerschap ook rekening moet houden met de pluriformiteit en multiculturaliteit van haar bevolking.

3.3 De risicomaatschappij: van biotoop naar technotoop

Tot voor kort genoten wetenschap en technologie een groot maatschappelijk aanzien. Wetenschap leverde onbetwistbare kennis, technologie gebruikte deze kennis om de natuur te controleren en nuttige goederen te produceren. Wetenschap en technologie werden dus positief gewaardeerd vanuit een vooruitgangsideologie. Deze betekende in de naoorlogse welvaartstaat vooral maximale economische groei die leidt tot toenemende welvaart.

Deze visie op wetenschap en technologie staat op de helling. De stelligheid waarmee wetenschappers bijvoorbeeld in de jaren vijftig de veiligheid van freonen verkondigden, is vervangen door een studie naar de aantasting van de ozonlaag. Naast tal van nuttige toepassingen leidt de industriële technologie tot ernstige aantastingen van het leefmilieu. Tegelijkertijd vormt de exponentiële groei van nieuwe technologieën een van de belangrijkste aanjagers van maatschappelijke veranderingen. Kenmerkend voor deze ontwikkelingen is hun ambiguïteit. Hoewel vele ontwikkelingen voordelen met zich meebrengen, roepen ze tegelijkertijd nieuwe vragen op. Het internet verbindt burgers wereldwijd, maar zonder ICT was er ook geen sprake van de continue financiële speculatie 24 uur per dag. Genetische manipulatie maakt de aanmaak van vaccins mogelijk, maar creëert tegelijkertijd de mogelijkheid om mensen genetisch te wijzigen. En terwijl er onderzoek loopt naar de mogelijke gezondheidsgevolgen van gsm's en mensen protesteren tegen de inplanting van gsm-masten in hun woonomgeving, hebben ondertussen zo'n 6 miljoen Belgen een gsm op zak.

De westerse welvaartstaat slaagde erin om tal van risico's uit de negentiende eeuw te beperken. Mensen wisten zich verzekerd van een sociale zekerheid bij tegenslag, bedrijven tegen brand en arbeidsongevallen. De sociale conflicten draaiden om de strijd om de verdeling van welvaart en de opbouw van sociale rechten en sociale zekerheid.

Blijven deze aspecten belangrijk, dan staat sinds enkele decennia de verdeling van *nieuwe* risico's centraal. Het gaat om ecologische risico's verbonden met de doorgedreven industrialisering van onze samenleving. Denk maar aan pesticiden, genetische manipulatie, dollkekoeienziekte, verbrandingsovens,...

Lange tijd beschouwde men ecologische risico's als 'nevenproblemen'. Weliswaar vervelend, leken ze beheersbaar. De risicomaatschappij doet haar intrede als blijkt dat deze risico's levensbedreigend kunnen zijn, én als het beseft groeit dat ze niet langer voorzien, beheerst en verzekerd kunnen worden? Wie is bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de gekkekoeienziekte? De boeren die dierenafval aan hun vee gaven, de bio-industrie die zich fixeert op winstmaximalisatie, de

Xtra Oikos 2, Levende democratie

wetenschappers die verklaarden dat alles veilig was, de politici die op de experts vertrouwden, die media die er te sloganesk mee omsprongen of de consumenten die vooral geïnteresseerd zijn in goedkoop vlees?

De risicomaatschappij is een overgangsmaatschappij. Is ze zich bewust van de ernst van de ecologische risico's, dan is ze tegelijkertijd (nog?) niet in staat ze adequaat aan te pakken. Ze heeft nood aan de ontwikkeling van nieuwe regels om de problemen aan te pakken: *rule-altering politics*. Denk maar aan de problematiek van chemicaliën. In het verleden zijn tienduizenden chemische stoffen geïntroduceerd. Voor het merendeel ervan is er nauwelijks kennis voorhanden aangaande risico's voor mens en milieu. Zelfs de Europese Commissie geeft toe dat het ondoenbaar is om voor elk van deze stoffen een klassieke risicoanalyse uit te voeren. Er is nood aan nieuwe regels die het gebruik van deze stoffen regelt, gebaseerd op algemene principes zoals het voorzorgsprincipe.

4. Aanzetten voor een eigentijdse visie op het politieke

Globalisering, individualisering, doorgedreven technologische industrialisering, alle wijzen op structurele veranderingen in de samenleving. Ze hebben het denken over democratie en burgerschap de laatste jaren een nieuwe impuls gegeven. In dit deel geven we elementen weer uit dit denken die kunnen bijdragen tot het formuleren van een groen-politieke visie inzake democratie.

4.1 Politiek, subpolitiek en levenspolitiek

Subpolitiek

De risicomaatschappij slaat niet alleen op de nieuwe risico's voor mens en milieu, maar ook op de gevolgen voor wetenschap en politiek. De verzorgingsstaat blijkt hopeloos tekort te schieten als het gaat om de onbedoelde risico's en gevolgen die de industriële maatschappij voortdurend produceert. Naarmate duidelijker wordt dat de vertrouwde controlemechanismen van overheid en wetenschap falen, wordt het vertrouwen erin verder aangetast. De ecologische crisis is hier in de eerste plaats een institutionele crisis.

Wat in de plaats komt, ligt nog niet vast. Het perspectief van de risicomaatschappij omvat daarom een nieuwe benadering van het politieke. De macht van overheid wordt uitgehouden en de beslissingscentra verschuiven naar de **subpolitiek**. Politieke activiteiten zijn geëmigreerd naar sectoren die in theorie tot de non-politiek behoren: het bedrijfsleven en de onderzoekslabs, de media en de rechtbanken. Het vacuüm dat met de 'georganiseerde onverantwoordelijkheid' is ontstaan, wordt door allerlei bewegingen, groeperingen en hun acties aangegrepen om zelf op de besluitvormingsagenda te gaan wegen.

Wat de regeringen niet klaar krijgen, lukt organisaties zoals Greenpeace met de steun van de consumenten wel: een multinational zoals Shell doen afzien van het dumpen van een boorplatform. De keuze voor een extra dok, de keuze voor afvalverbranding boven storten, ... Hoewel ze blijft pretenderen te sturen of te regelen, doet de politiek vaak niet meer dan reageren op zogenaamde subpolitieke ontwikkelingen. Subpolitiek wil zeggen dat de besluitvorming over belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen, zij het biotechnologie, werkgelegenheid, vervuiling, ... niet hoofdzakelijk meer in handen ligt van het verkozen parlement, de aangeduide regering en verzuilde belangengroepen, maar wel van bedrijven, wetenschappers, media, gerechtshoven, nieuwe sociale bewegingen, individuele burgers. Subpolitiek is de verzamelnaam voor die politieke acties die plaatsgrijpen buiten de representatieve instituties van het nationale politieke systeem.

Beck aanziet subpolitiek niet als een probleem, maar als een deel van de oplossing. De traditionele politiek moet volgens hem eindelijk inzien dat haar sturingsvermogen gekrompen is en dat ze nood heeft aan een grondige hervorming. Het gaat niet om verfijning van het bestaande systeem maar het op zoek gaan naar andere regels: *rule-altering politics*. Als bijvoorbeeld politiek meer en meer wordt bedreven in andere machtscentra – zoals grote bedrijven, onderzoeksinstellingen, media, privé-sfeer

Xtra Oikos 2, Levende democratie

– dan ligt er een ook ruimte voor maatschappelijke verandering. In deze domeinen staan de principes van het handelen meer en meer ter discussie. Subpolitiek geeft dus aan dat in onze samenleving een aantal sferen meer macht heeft verworven, maar dat tegelijkertijd het handelen van deze machtscentra ter discussie staat. Voorbeelden zijn acties van NGO's tegen multinationals, van de globaliseringsbeweging tegen de Wereldhandelsorganisatie, van studenten die meer zeggingschap willen in universiteiten, maar ook van gezinnen waar kinderen opkomen voor hun rechten en zelfs kunnen verwijzen naar hun formele rechten.

Wijzigingen in het politieke systemen zullen ten slotte ook een antwoord moeten formuleren op het feit dat de falende controlemechanismen steunen op een verregaande differentiatie van subsystemen in onze samenleving. Het gaat onder meer om de subsystemen economie, recht, politiek en wetenschap. Economie ontwikkelt zich meer en meer mondiaal zonder politiek kader, en politiek verlangt van het subsysteem wetenschap wat dit laatste niet kan geven: risico's eenduidig in kaart brengen en onbetwistbare maatregelen voorstellen om ze te beteugelen. Maar wetenschap is meer en meer zelf een bron van risico's geworden. Toekomstgerichte ontwikkelingen zullen subsystemen met elkaar in verbinding moeten brengen, en nieuwe vormen van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid vastleggen. Een concreet voorbeeld hiervan is het nieuwe Federale Agentschap voor de Voedselveiligheid, waar mensen uit landbouw en volksgezondheid nu samenwerken.

Heel deze beweging geeft een schets van waar democratische versterking naartoe kan gaan. Niet een nostalgisch heimwee naar de soevereine natiestaten met een paternalistische overheid. Wel de erkenning van nieuwe machtscentra die tegelijkertijd ook bloot staan aan kritiek van kritische burgers en burgerorganisaties. Het openbreken van deze machtscentra voor democratische principes opent meteen perspectieven voor nieuwe handelingsmogelijkheden voor burgers, schetst een dimensie van ecologisch burgerschap.

Levenspolitiek

Levenspolitiek houdt verband met de toenemende mogelijkheden van ons allen om doordachte keuzes te maken over ons leven, om na te denken over onze situatie en inzicht te verwerven in de langetermijngevolgen (milieu, gezondheid...) van onze handelingen. Sommige ervan zijn verbonden met de indringende medische en genetische technologieën (voortplanting, screening, transgeen voedsel, ...). Tezamen vormen ze een nieuw veld van levenspolitiek dat te maken heeft met hoe mensen beslissingen nemen die hun leven beïnvloeden alsook factoren die deze beslissingen beïnvloeden (ethische principes...). Persoonlijke keuzes zijn hier verweven met ethische doelen en wereldwijde thema's, globalisering dus. Bewust minder of geen vlees eten is tegelijk een persoonlijke keuze en een politiek *statement*. Het kan een keuze zijn van zelfbescherming tegen ongezond voedsel en/of een kritische houding tegenover de macht van de bio-industrie en het beslag dat deze legt op landbouwgronden in de derde wereld.

Levenspolitiek is zeker geen harmonieus gegeven, het is ook een vraag van machtsstrijd. Persoonlijke beslissingen staan b.v. niet los van de voortdurende druk om zich te conformeren aan levensstijlen ons opgedrongen door media en reclame. De ontwikkeling van levenspolitiek wijst op het verzwakken van de rol van intermediaire sociale netwerken, gemeenschappen en gooien het individu meer rechtstreeks in de samenleving: anonieme marktwerkingen, politieke bureaucratieën. Simultaan creëren ze echter een mogelijkheid tot nieuwe vormen van sociabilisering, nieuwe intermediaire instituties. In de post-traditionele samenleving eroderen klassieke verbanden –familie, kennissen, lokale gemeenschappen – maar ontstaan ze opnieuw onder nieuwe vormen.

Anders gesteld. Levenspolitiek is geen substituut maar wel aanvullend bij de klassieke *emancipatorische* overheidspolitiek. Gaat deze laatste vooral uit van het verschaffen van universele (sociale) rechten en de realisatie van sociale gelijkheid, dan pleit levenspolitiek voor aandacht voor pluraliteit in het licht van sociale rechten, wil het aandacht voor het particuliere in het universele. Politiek-maatschappelijke betrokkenheid krijgt niet enkel meer gestalte in het lidmaatschap van grote politieke emancipatiebewegingen, maar in betrokkenheid bij morele issues en sociale verbanden die

Xtra Oikos 2, Levende democratie

sterk gericht zijn op zelfverwerkelijking en op de *single issues* die een grote relevantie hebben in het leven van alledag. Hierbij is niet meer zozeer het bevechten van gelijkheid tussen burgers de inzet, maar veel meer de wens om aan diversiteit en pluriformiteit uitdrukking te geven. Dit zijn ook de thema's die nieuwe sociale bewegingen aan de orde stellen: vegetariërs die aandacht vragen voor hun voedingswijze in restaurants en op scholen, homo's die willen trouwen, buurtbewoners die met een *straten-generaal* medezeggenschap over hun leefomgeving willen krijgen, ...

Een kritiek op Giddens' benadering is dat ze het veeleer heeft over *life management*: hoe ieder van ons probeert er het beste van te maken in onze onoverzichtelijke samenleving met haar eisen van permanente vorming, professionele carrière, rijke relaties, verantwoord ouderschap en persoonlijke ontplooiing. Relevanter is dan na te gaan wat *collectieve levenspolitiek* zou kunnen betekenen. Het gaat hier dan om een grijze zone tussen individueel levensmanagement en conventionele politiek. Levenspolitiek gaat dan om gemeenschappelijke beslissingen die groepen in de samenleving of de samenleving in haar geheel raken, die een invloed uitoefenen op het verloop van mensen hun leven.

Deze benadering laat toe de naoorlogse benadering van het middenveld –werkgevers en werknemers die met de overheid aan tafel zitten – te verbreden en te verdiepen. We spreken hier bijvoorbeeld niet over de sterke rol die de vakbond(stop) speelt maar wel over de vakbond als één van de gemeenschappen waar collectieve debatten en beslissingen worden genomen die de levens van mensen beïnvloeden. Het geeft ook aan dat de samenleving vloeier is geworden, net als eenieders leven. Het laat ook toe deze organisaties kritischer te bekijken en vanuit zichzelf en hun leden in vraag te stellen.

Ook vanuit levenspolitiek volgen mogelijke perspectieven op nieuwe vormen van solidariteit in onze geïndividualiseerde samenleving. De nadruk op individuele zelfontplooiing die sterk aanwezig is in onze samenleving is geen synoniem voor egocentrische eilanden. Onder meer Suurpää wijst erop dat ideeën van individuele vrijheid en zelfontplooiing verweven zijn met elementen van sociale verantwoordelijkheid. Geïndividualiseerde solidariteit betekent verantwoorde individualiteit. Zelfontplooiing heeft dan ook te maken met sociale relaties en engagement. Deze zal wel anders zijn dan vroeger. Het zal veeleer gaan om verschillende periodes en mate van inzet van sociale contacten en vormen van solidariteit en engagement.

Subpolitiek betekent dat de staat en haar instituties haar centrale rol als machtscentra én normatieve autoriteit kwijt zijn. In de woorden van subpolitiek ligt het veld van overheidsoptreden 'open'. En dat in de zin dat er veelvoudige mogelijkheden zijn voor zinvolle acties: meningsvorming, publiek debat, contestatie en wegen op de besluitvorming. Het is in het oog van deze opening, deze ruimte die subpolitiek biedt dat levenspolitiek maatschappelijk-politiek relevant lijkt, waar het gaat om projecten in het veld van civiele actie en burgerschap. Hier is er sprake van maatschappelijke leerprocessen en werkvormen tussen burger en overheid in. Dit vergt wel een overheid die niet langer pretendeert alles te overzien en te sturen, te weten 'wat goed voor ons is'.

4.2 Leven in diversiteit : de multiculturele en pluriforme samenleving

Sociale en culturele verscheidenheid is geen nieuw verschijnsel. Deze verscheidenheid wint wel aan politieke zichtbaarheid. De blijvende aanwezigheid van belangrijke groepen migranten leidde tot nieuwe vraagstukken op het vlak van omgang met diversiteit. Daarnaast groeide aandacht voor de omgang met genderverschillen en de vraag naar gelijke kansen en rechten voor holebi's. Bovendien bevindt ons land zich in een permanente zoektocht naar een goed politiek samenlevingsmodel voor de nationale taalgroepen (vooral de Nederlandstaligen en Franstaligen). Het is een van de grote uitdagingen van de eenentwintigste eeuw om verstandig met al deze dimensies van de multiculturele en pluriforme realiteit van ons land om te springen.

Verscheidenheid is niet problematisch

Blommaert & Verschueren (1992) hebben erop gewezen dat in het Belgische migrantendebat vaak als premisse geldt dat de samenleving een homogene entiteit behoort te zijn. Dissidentie wordt niet

Xtra Oikos 2, Levende democratie

geduld en van nieuwkomers wordt een verregaande vorm van acculturatie – een eigen maken van de leefwijze, praktijken en gewoonten die dominant (zouden) zijn – verwacht. Deze ideologie van het ‘homogeneïsme’ is duidelijk erg problematisch omdat zij de reële diversiteit in een samenleving ontkent en waardenpluralisme wil vernietigen.

De socio-culturele verscheidenheid binnen een samenleving is op zichzelf echter geen probleem voor het goed functioneren van een maatschappij. We hoeven ook niet allemaal a priori hetzelfde te zijn en te denken om politiek te kunnen bedrijven. Zoals Van Gunsteren (1997) stelt, is consensus geen voorwaarde, maar eerder een wenselijk resultaat van burgeractiviteiten. Consensus moet daarbij niet gezien worden als een ontkenning van verschillen, maar als een streven naar verenigbaarheid van verschillende opvattingen (zie De Ruijter, 1995).

Samenleven en politiek bedrijven zijn steeds een zoeken naar compromissen tussen verschillende belangen en een afweging volgens verschillende normatieve kaders. In een democratie wordt daarbij een optimaal rechtvaardige, collectieve toekomst voor alle betrokkenen nagestreefd. Er dient daarbij een gezond evenwicht gevonden te worden tussen het 'algemeen belang' en het pluralisme. Pluralisme is echter geen doel op zich. Wie in een democratie de grondprincipes van vrijheid en gelijkheid niet wil aanvaarden, zet zichzelf buiten spel en moet buiten spel gezet worden (bijvoorbeeld extreem-rechts).

In de politieke filosofie neemt de voorbije jaren de kritiek toe op liberale opvattingen over de rechtstaat en democratie waarin enkel individuele rechten erkend worden en het bestaan van diversiteit en (groeps)identiteiten miskend worden. Zo stelt Young (1990) dat de liberale democratie het ideaal van identitaire onpartijdigheid niet kan waarmaken. Recht en politiek kunnen niet kleurenblind of genderblind zijn op een neutrale, onpartijdige wijze. Integendeel, het is pas door expliciet rekening te houden met verscheidenheid en verschillende socio-culturele identiteiten dat op een faire manier recht te maken valt en politiek bedreven kan worden. Indien dit niet gebeurt, wordt op impliciete wijze een bepaalde cultuur opgedrongen. Multiculturaliteit is in zo'n opvatting precies het rekening houden met culturele diversiteit door er publieke erkenning en uiting aan te geven.

Als er tussen (etnische) groepen verschillen zijn, die zij ook expliciet tot uitdrukking willen laten komen, is het in een multicultureel model de grote uitdaging tot een politieke (en juridische) erkenning van de verschillen te komen zonder die verschillen tegelijkertijd te reïficeren (= te verdinglijken, te doen ontstaan uit het niets). Wanneer men (vermeende) verschillen institutionaliseert, winnen ze aan belang. Wanneer bestaande verschillen institutioneel niet erkend worden, vindt er onderdrukking plaats. Het is een moeilijke opgave die twee kwalijke mechanismen terzelfder tijd te vermijden. Jacobs (1998) meent dat in de omgang met dit probleem twee leidraden als toetssteen gehanteerd moeten worden. Ten eerste het idee dat verschillen niet noodzakelijk eeuwigdurend zijn of moeten zijn. Ten tweede het uitgangspunt dat iedereen, ondanks verschillen, een zeg in de discussie moet hebben.

Integratie is participatie

Voor wie als vertrekpunt het idee onderschrijft dat verscheidenheid niet problematisch is, kan ‘integratie’ van allochtonen nooit ‘assimilatie’ betekenen. In de praktijk wordt ‘integratie’ echter wel vaak tot assimilatie en acculturatie verengd. Kritiek op het gebruik van het beleidsconcept integratie als eufemisme voor assimilatie leidde bij sommigen tot het verwerpen van de term integratie als een sociologisch onzinnig en politiek pervers concept (Blommaert & Martens, 1999). Zo menen Blommaert en Martens (1999) dat de wederkerigheid (receptie en adaptatie) die het concept integratie inhoudt, niet gerechtvaardigd is in een situatie van ongelijke macht, ongelijke economische middelen en ongelijke politieke vertegenwoordiging. Die kritiek is terecht als te veel nadruk wordt gelegd op de voluntaristische (en/of culturele) dimensie om machtsongelijkheden en sociaal-economische problemen uit het gezichtsveld te drukken. Maar zo'n foute inhoudelijke invulling van integratie betekent nog niet dat het als concept helemaal onzinnig is.

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Integratie staat als sociologisch concept gelijk aan (een ontwikkeling naar) een situatie waarin alle leden van de samenleving optimaal (kunnen) participeren in de verschillende maatschappelijke velden en de samenleving met haar verschillende velden als een geheel kan functioneren (vgl. Engbersen & Gabriëls, 1995). Integratie mag hierbij opgevat worden als een toestand en als een proces. Het is een toestand in zoverre er sprake is van een samenhang tussen de verschillende segmenten van de samenleving en alle individuen daarbij deelgenoten kunnen zijn. Het is een proces in zoverre de samenhang tussen de verschillende velden en de participatie van de individuen steeds ge(re)produceerd dient te worden. Integratie is onvermijdelijk steeds een relationeel gegeven. Het is eigenlijk onzinnig te spreken van een (niet-) geïntegreerde allochtoon, maar het is niet onzinnig te spreken over een autochtoon of allochtoon die (niet) geïntegreerd wordt op bijvoorbeeld de woningmarkt. Het gaat niet zozeer om individuele aanpassing van de betrokkenen, maar om hun positie (en kansen) in een bepaald segment van het sociale leven (huisvesting, onderwijs, politiek, arbeidsmarkt, etc.). Integratie wordt daarbij gezien als een proces met zowel een structurele als een voluntaristische dimensie. Niet alleen structurele maatregelen van overheid en bedrijfsleven (etc.) staan garant voor integratie. Individuen en groepen maken ook zelf al dan niet gebruik van aangeboden kansen om insluiting te bewerkstelligen.

In een multiculturele en pluriforme samenleving is het de uitdaging de integratie van alle leden te verzekeren en op zijn minst aan te moedigen. Het streefdoel is participatie van alle inwoners op de verschillende maatschappelijke velden en de deels daarmee samenhangende sociale cohesie te versterken. Dit betekent dus niet dat alle leden van de samenleving zich moeten conformeren. Acculturatie kan aangemoedigd worden, maar assimilatie is niet verplicht. Het kan gerechtvaardigd zijn voor specifieke groepen die een achterstand kennen in het proces van integratie een bijzondere inspanning te leveren. Discriminatie vanwege de dominante groep jegens (bijvoorbeeld) allochtonen, dient alleszins krachtig bestreden te worden om integratie van (bijvoorbeeld) de allochtonen te faciliteren. Om achterstandsposities te compenseren, kan er echter best verder positieve actie ondernomen worden, waarbij onevenwichten door middel van positieve discriminatie bestreden worden. Gelijke kansen moeten soms afgedwongen worden.

Politiek burgerschap

Op het vlak van politieke integratie, heeft de overheid zelf de instrumenten in handen om inclusie van niet-staatsburgers te verbeteren. De meeste sociale rechten en diensten worden niet langer voorbehouden aan staatsburgers maar komen toe aan allen die duurzaam op een bepaald grondgebied gevestigd zijn. Een aantal rechten, zoals politieke rechten, bleef echter uitdrukkelijk voorbehouden aan staatsburgers. Dit leidde tot een vorm van 'partieel burgerschap' (Brubaker, 1990) waarbij men een onderscheid kan maken tussen volwaardige 'citizens' (staatsburgers die alle rechten genieten) en 'denizens' (Hammar, 1990) (ingezetenen die alle rechten genieten, behalve volledige politieke rechten). Volgens het denizenship-model is dit een anomalie die op de lange duur tot aanpassing noopt (Mouffe, 1992; Layton-Henry, 1990). Het principe van het ingezetenschap (het feit dat men ergens woont) laten prevaleren boven het lidmaatschapsprincipe (het feit dat men een bepaalde nationaliteit heeft) is een logische stap om dit euvel weg te nemen (Jacobs, 1998). Burgerschap krijgt zo een territoriale invulling. Een eerste minimale concrete vertaling is bijvoorbeeld de toekenning van gemeentelijk stemrecht aan alle inwoners, ongeacht hun nationaliteit. Een andere, mogelijk complementaire, (en in België reeds bewandelde) piste is het vergemakkelijken van de nationaliteitsverwerving.

Het analytisch onderscheid tussen 'citizens' en 'denizens' als actuele invullingen van burgerschap moet nog verfijnd worden. Naast het bestaan van 'denizenship' bij bepaalde groepen klassieke migranten (en erkende asielzoekers), is er tevens de ontwikkeling van een postnationaal Europees burgerschap met een toenemend belang van rechten en bescherming van Europese onderdanen. EU-burgers kennen een wat grotere rechtsbescherming dan derdelanders en worden op vele terreinen gelijkaardig behandeld als staatsburgers die volledige formele rechten kennen. Hun kansen tot integratie (participatie) zijn met andere woorden een stuk rooskleuriger.

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Naast deze groepen van staatsburgers, EU-burgers en niet-EU-‘denizens’ is er echter ook nog een groep vreemdelingen met een tijdelijke verblijfsstatus in afwachting van de uitkomst van een asielprocedure, van wie de rechtsbescherming zich in grijze zones bevindt. Hun wegen tot integratie zijn hierdoor vaak geblokkeerd. Ten slotte zijn er de illegale vreemdelingen, de mensen zonder papieren, die nauwelijks of geen (sociale) rechten bezitten. Deze laatste groep dient zich te redden zonder hulp van de staat – dient uit lijfsbehoud het contact met die staat zelfs zo veel mogelijk te beperken – en heeft er de facto vaak belang bij zich in een aantal maatschappelijke sferen uitdrukkelijk niet of zeker niet manifest te integreren. Ze vallen grotendeels buiten de geïnstitutionaliseerde vormen van solidariteit (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). Hun reële bestaan kan echter niet ontkend worden. Vandaar dat regularisatie, ook met het oog op het vrijwaren van sociale cohesie, van tijd tot tijd onvermijdelijk lijkt.

Groepsrechten in de federale staat

Sinds België een federale staat is, wordt in feite officieel erkend dat België, in de woorden van Kymlicka (1995), een multinationale staat is. Meerdere ‘nationale’ groepen zijn constitutief voor de natie en kennen daarom speciale rechten. Dat zijn bij ons de Vlaamse gemeenschap, Franse gemeenschap en Duitstalige gemeenschap, met de nadruk op de eerste twee. Om de verhoudingen in balans te houden, geldt niet een puur meerderheidsregime maar een democratisch systeem van zogenaamde ‘pariteiten’ en ‘checks-and-balances’ tussen de gemeenschappen.

Het is volgens een aantal politiek filosofen (onder meer Young, Kymlicka, Phillips, Williams) gerechtvaardigd - en zelfs noodzakelijk - dat groepen rechten (op representatie) hebben. Anderen verwerpen dan weer het idee van groepsrechten (onder meer Gutwirth, Mouffe). Welk politiek filosofisch standpunt men ook wenst in te nemen, men kan niet om de vaststelling heen dat de de facto toekenning van groepsrechten in de Belgische politiek allerminst een nieuw fenomeen is, en speciale vertegenwoordiging van bepaalde groepen hier integendeel eigenlijk als vrij normaal beschouwd wordt (Meier, 2000).

De indeling van de federale staat, als niet alleen bestaande uit gewesten maar ook uit gemeenschappen, is op zich al een zeer krachtige uiting van groepslogica (Martiniello, 1998). De werking van onze overlegdemocratie met daarbij horende uitingen zoals het cultuurpact, steunt evenzeer op een erkenning (of toekenning) van rechten van (politieke) groepen. Verder zijn er bijvoorbeeld tal van mechanismen gecreëerd om de vertegenwoordiging van vrouwen te doen toenemen. Zo geldt bijvoorbeeld sinds 1994 de wettelijke bepaling dat maximum tweederde van een verkiezingslijst uit personen van hetzelfde geslacht mag bestaan (Meier, 2000).

Volgens Kymlicka zijn groepsrechten qua representatie voor nationale groepen (zoals Vlamingen en Franstaligen in België) niet meer dan vanzelfsprekend en rechtvaardig in een multinationale staat. Vragen tot groepsgeïdentificeerde rechten en speciale vertegenwoordiging van een nationale minderheidsgroep zijn er niet meer dan normaal. Er zijn echter ook kritische geluiden. Een fundamenteel nadeel van de erkenning van groepsrechten is dat men daarmee meteen ook de ‘groepslogica’ en de groepen zelf versterkt. Zo kan men bijvoorbeeld de Vlaamse identiteit versterken en zo Vlamingen en niet-Vlamingen creëren, terwijl mensen zichzelf vroeger misschien anders gedefinieerd zouden hebben of de keuze liever niet willen maken. Voor Brussel kan geweest worden op het grote aantal tweetaligen, taalgemengde gezinnen en anderstaligen die niet exclusief willen of kunnen kiezen tussen de Vlaamse of Franse gemeenschap. Precies om die reden heeft een subnationaliteit geen zin. Bovendien open je ook de doos van Pandora en lok je een potentieel heikele discussie uit over de reikwijdte van groepsrechten. Waarom hebben ook andere groepen (EU-burgers, niet-EU-vreemdelingen, nieuwe Belgen, jongeren, bejaarden, holebi's, etc., etc.) geen recht op quota of gegarandeerde vertegenwoordiging? Elke identiteit kan immers naar erkenning streven. Tegelijk is elke identiteit echter een sociale constructie en dus het product en de inzet van een strijd. Het is dan ook geen goed idee identiteiten definitief te willen vastleggen of opleggen.

Sluitende antwoorden zijn er niet aangaande welke groepen wel en welke groepen geen recht (kunnen) hebben op gegarandeerde vertegenwoordiging en hoeverre die kan reiken. Eén grens ligt

Xtra Oikos 2, Levende democratie

alvast wel voor de hand. Wanneer speciale politieke vertegenwoordiging leidt tot uitsluiting en het verdwijnen van solidariteit omdat voor de eigen groep exclusieve rechten (rechten en voordelen die alleen gelden voor de eigen groep, al dan niet onmiddellijk ten koste van andere groepen) opgeëist worden, creëert men een systeem van apartheid. Een ander fundamenteel probleem stelt zich als je zelf niet mag beslissen of je tot een groep kunt toetreden of eruit stappen.

Pluriforme levensstijlen

De diversiteit in onze samenleving uit zich ook in een veelheid aan levensstijlen, ook vanuit ecologisch perspectief. Zo is er een groeiende groep van ecologisch bewuste burgers, die bewust omgaan met hun wijze van mobiliteit, wonen en consumeren. De toenemende vraag naar bioproducten wijst hierop. Maar evenzeer is er nog een groep die de ecologische problematiek negeert en daarentegen blijft vasthouden aan een zorgeloos materialisme.³ In feite ontloopt deze laatste groep hun maatschappelijke verantwoordelijkheid door te profiteren van het verantwoordelijke gedrag van de anderen. Los van het dwingend wettelijk kader rijst hier de vraag hoe deze groep op constructieve wijze te stimuleren hun gedrag vrijwillig te wijzigen in een ecologische richting, hoe dergelijke groepen met elkaar in dialoog en debat te laten gaan. Verderop in de tekst wordt gepoogd elementen van een antwoord te formuleren vanuit de concepten dialogische democratie en ecologisch burgerschap. Een dialogische democratie streeft naar het betrekken van burgers bij het beleid. Dit kan door de creatie van 'publieke ruimtes' waar individuen de kans krijgen hun verhaal te doen, hun ervaringen, meningen en argumenten te toetsen aan die van anderen. Enkel als de burger in de discussie betrokken wordt bestaat de kans dat beleidsmaatregelen gepaard gaan met de noodzakelijke wijzigingen in levensstijlen. Het gaat hier dus over de creatie van nieuwe banden tussen burgers onderling én tussen hun en het beleid. Dergelijke nieuwe vormen van publiek debat gaan ook over identiteitsopbouw. In onze pluriforme samenleving is wat burgers met elkaar delen ook voor henzelf vaak onduidelijk. In dit perspectief vormt de gemeenschap die zich bijvoorbeeld buigt over een bepaald project zich pas op met de opstart van het interactief instrument waar de burgers bij elkaar komen. Interactieve beleidsprocessen zouden wel eens de basis kunnen zijn van een vorm van gemeenschapsvorming. (Hajer 2000). Hiermee zijn we beland bij het concept van ecologisch burgerschap, dat juist stelt dat mensen hun identiteit opbouwen in relatie tot hun medemensen en hun natuurlijke omgeving. En mensen die hun vrijheid ten dele invullen door het participeren in het nemen en uitvoeren van gemeenschappelijke beslissingen zullen minder snel geneigd zijn tot *freerider*-gedrag: het profiteren van het (milieu)verantwoordelijke gedrag van anderen zonder eigen engagement.

4.3 Mensenrechten : mondiaal en lokaal

In het voorgaande is reeds gewezen op het problematisch karakter van een burgerschapsmodel dat exclusief verbonden is met een grondgebonden natiestaat. Critici stellen dat dit nationaal burgerschap leidt tot uitsluiting van diegenen die buiten de grenzen vallen en van assimilatie van zij die op het grondgebied verblijven. Is er geen nood aan de ontwikkeling van een concept van burgerschap dat nationale grenzen overstijgt, zich situeert in de notie van universele mensenrechten?

De vraag die hier aan de orde is, draait om de mogelijke loskoppeling van het statuut van burgerschap van de staat, door de ontwikkeling van een institutioneel kader dat dergelijke globale burgerrechten verzekert. Dit debat is niet nieuw, het gaat terug tot de historische Déclaration des droits de l'homme et du Citoyen uit 1789. Moet men het hier gestelde onderscheid tussen 'mens' en 'burger' behouden en bijvoorbeeld de rechten van de eerste herformuleren ten aanzien van de laatste? Of hebben we voldoende aan de notie van burgerschap? Kristeva argumenteert dat het behoud van een universeel, transnationaal principe van de Mensheid dat verschillend is van de historische realiteit van een natie en burgerschap een dam inhoudt tegen een nationalistische, regionalistische, en religieuze fragmentatie waarvan de contradicties al te zeer zichtbaar zijn heden ten dage.⁴ Moet men dus vooral burgerschap versterken vanuit het klassiek model van het nationaal burgerschap? Of moeten we vertrekken vanuit de universele mensenrechten en nagaan hoe we de lokale naleving ervan kunnen versterken?

Xtra Oikos 2, Levende democratie

In dit debat is het belangrijk een onderscheid te maken tussen ‘mensenrechten’ en andere rechten. Universele mensenrechten appelleren aan een hogere autoriteit dan rechten verschaft door een staat. Rechten die men verwerft als burger van een staat zijn daarom niet per definitie universeel. Sterker nog, wetgeving in bepaalde landen kan rechten verschaffen die indruisen tegen universele mensenrechten. Zo kan een houtfirma die opereert in een tropisch regenwoud het recht opeisen om bomen te vellen op grond van een formeel verworven eigendomrecht, maar toch zouden de mensenrechten van de inheemse volkeren die in het woud leven voorrang moeten krijgen. Met dit voorbeeld is meteen aangegeven dat er een enorm spanningsveld bestaat tussen het idee van universele rechten en andere rechten. Deze laatste zijn dan ook naast een juridische ook een morele categorie bij uitstek. Ze vormen een legitieme basis om aanvaarde sociale en politieke normen ter discussie te stellen, zelfs in democratische rechtstaten.

Ook op het gebied van mensenrechten is er een stijgend aantal transnationale NGO's actief. Door steun te zoeken bij de publieke opinie kunnen ze bevolking en bedrijven tot actie aanzetten los van de houding van de betreffende regering. In de jaren '80 voerde NGO's in de VS een campagne tegen de schending van de mensenrechten in Zuid-Afrika. Toen burgers hierdoor hun consumentengedrag wijzigden, zagen onder meer Ford Motor Company en Barclays Bank zich genoodzaakt hun economische belangen in Zuid-Afrika van de hand te doen. Of hoe subpolitiek zich ook in het kader van mensenrechten realiseert.

4.4 Voorbij de Derde Weg

Het politieke centrum wordt gedomineerd door de Derde Weg, in eigen land onder de titel van ‘actieve welvaartstaat’.⁵ De rode draad hierbij is het herwaarderen van marktmechanismen, niet alleen voor de verdeling van goederen en diensten, maar ook van de arbeid. Activering betekent dan maximale deelname aan de markt van loonarbeid.

In het kader van democratie gaat dit activeringsdebat over welke rol men toekent aan sociale grondrechten. Het gaat hier om het recht op sociale zekerheid, maar ook het recht op arbeid. In tegenstelling met civiele en politieke rechten zijn deze in de feiten voorwaardelijk. Ze veronderstellen een positief engagement van de overheid. Deze moet de mensen hefbomen aanreiken zodat ze hun sociale rechten kunnen realiseren.

Een cruciale vraag hierbij of er tegenover deze sociale grondrechten ook plichten staan. Staat er tegenover de garantie op een sociale zekerheid ook de verplichting om een gepaste baan aan te nemen? Is solidariteit een basisrecht of de uitkomst van een sociaal contract? Als solidariteit een basisrecht is, gaat men ervan uit dat mensen –omwille van hun statuut als burger – vrij behoren te zijn van armoede en gebrek. Garanties moeten dan universeel maken, los van de positie van individuen op de markt en los van eventuele tegenprestaties. Verdedigers hiervan pleiten niet zelden voor een universeel en onvoorwaardelijk basisinkomen. Ook belangrijke groene denkers doen dit.

De contracttheorie daarentegen veronderstelt wederkerige rechten en plichten: om in aanmerking te komen voor een uitkering is een tegenprestatie vereist. Met de actieve welvaartstaat is de pendel volledig in de richting van de contracttheorie doorgeslagen. Er wordt volop gesproken over ‘de responsabilisering van het individu’, het opnemen van burgerplichten.

Vanuit een groen-politieke visie valt heel wat aan te merken op het ‘Derde Weg’-denken. Kan iedereen wel mee met de eisen van flexibiliteit, productiviteit en opleidingsniveau? En hoe zit het met de kwaliteit van de arbeid. Arbeid kan dan wel een zingevende activiteit in je leven zijn, maar dan moet je job ook zin hebben. Een belangrijke vraag is ook hoe men alle werklozen ervan gaat overtuigen om toe te treden tot de arbeidsmarkt. Waar ligt de grens tussen positieve prikkels zoals het aanbieden van vorming, en negatieve prikkels (schorsen van werkloosheidsvergoeding bij werkonwilligheid)?

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Elke invulling van burgerschap verwijst naar de begrippen autonomie en vrijheid. Hoe rijk kunnen deze begrippen worden ingevuld binnen een 'Derde Weg'-politiek die economische bloei centraal stelt en arbeidsparticipatie onontbeerlijk vindt? Wat betekent autonomie als ze afhankelijk is van deelname aan de arbeidsmarkt. Pleiten voor volledige werkgelegenheid verbindt de termen vrijheid en arbeid (tenzij voor hen, die erg vermogend zijn). Maar wat betekent vrijheid als het de keuze betreft tussen welke job je aanneemt (en welke producten dat je consumeert?).

In een democratie wordt participatie aan het maatschappelijk leven hoog gewaardeerd. Met de Derde Weg dreigt echter het gevaar dat deze participatie verengd wordt tot deelname aan de arbeidsmarkt. Dit is dubbel gevaarlijk. Ten eerste dreigt de onderwaardering van activiteiten die los staan van 'werken'. Ten tweede is er de reductie van werk tot loonarbeid, is er te weinig aandacht voor de autonome arbeid (onder meer in de schoot van de gezinnen). Een activerende overheid moet dan voor haar burgers evenzeer autonome arbeid mogelijk maken en desactivering: onthaasting.

Is het ten slotte rechtvaardig om maatschappelijk zwakkeren aan te spreken op hun morele verantwoordelijkheden, terwijl men van de sociaal sterkeren een amoreel winststreven eenvoudig als een gegevenheid aanvaardt? Toenemende sociale ongelijkheden, die bovendien hun oorzaken vinden in, enerzijds, het onvrijwillig uitgerangeerd worden van laaggeschoolden die hun vaardigheden niet meer kunnen verzilveren en anderzijds, het zich vrijwillig terugtrekken van vermogenden die hun vermogen nog slechts verzilveren door speculatie, vormen een tijdbom onder de samenleving (Raes 2000). Is het geen tijd voor rijkdombestrijding: de monopolisering van steeds meer rijkdom bij steeds minder mensen, én de dominantie van materiële rijkdom over alle andere waarden? De Tobin-taks is alvast één instrument om de negatieve gevolgen van speculatie af te remmen.

Samengevat. Enkel als arbeid zo breed wordt gedefinieerd tot alle maatschappelijk relevante arbeidsvormen én alle inkomensgroepen geresponsabiliseerd worden, kan van de burger tegenover de sociale grondrechten een engagement gevraagd worden tot aanzien van arbeid als een burgerschapsplicht.

4.5 Ecologische grondrechten

Het principe van grondrechten stelt dat de autonomie van burgers slechts gegarandeerd is als ze kunnen leven in politieke, economische, sociale én ecologische omstandigheden die consistent zijn met gelijkelijk vrije politieke participatie. Dankzij grondrechten kunnen bestaande ongelijke kansen tot participatie geëlimineerd worden. Onder 4.3. is het debat behandeld over de rol van sociale grondrechten. Tegen het discours van de Derde Weg is reeds een wezenlijke groene inbreng in het debat over burgerschap ontwikkeld. Sociale rechten vormen een wezenlijk onderdeel van burger-zijn, kunnen geen voorrecht worden voor werkwilligen. En arbeid is veel rijker dan loonarbeid.

Daarnaast dienen ecologische grondrechten erkend te worden. Niet alleen is een ecologisch duurzame samenleving een basisvoorwaarde opdat een democratie houdbaar is. Ook het individueel recht op een gezond leefmilieu is een grondvoorwaarde voor politieke participatie. Een voorbeeld hiervan vormt de ozonvervuiling tijdens hete zomerdagen. Op dergelijke momenten roept de regering verschillende bevolkingsgroepen op tot maatschappelijke en politieke niet-participatie. Kinderen, bejaarden en mensen met ademhalingsproblemen worden aangemaand tot huisarrest.

Deze situatie staat in schril contrast met een bestaand grondrecht. Artikel 23 van de Belgische grondwet stelt dat 'ieder het recht heeft een menswaardig leven te leiden'. Dit recht omvat onder meer 'het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu'.

Carapatiënten hebben reeds met de hulp van Agalev gepoogd dit recht af te dwingen. Meteen een voorbeeld van de manier waarop grondrechten ongelijke kansen tot participatie kunnen bestrijden. In 1996 vorderden twee carapatiënten de Belgische en Vlaamse overheid om 'structurele maatregelen' te nemen die de ozonvervuiling verminderen. De rechtbank in kwestie ging evenwel

Xtra Oikos 2, Levende democratie

niet in op de vordering. De rechtbank argumenteerde dat een rechter niet 'wetgevend' kan optreden zonder de scheiding der machten te schenden.

Deze uitspraak is niet verwonderlijk omdat het proces ook voor de rechtbank de start van een leerproces inhield. De vordering was niet gebruikelijk om twee redenen. Ten eerste ging het hier om het opeisen van ecologische grondrechten die nog maar recent ingevoerd werden. Daarnaast stelde de vordering aan de orde dat ook de overheid, wanneer ze in gebreke blijft, net als elke burger gedagvaard kan worden. Het voorbeeld toont aan hoe grondrechten kunnen bijdragen om ongelijke levenskansen, en dus ongelijke toegang tot politieke participatie, te bestrijden.

Ten slotte mag de discussie omtrent grondrechten niet beperkt blijven tot het nationale niveau. Meer en meer nemen supranationale overheden of multinationale ondernemingen beslissingen die het leven van burgers ingrijpend beïnvloeden. Grondrechten moeten én erkend én afdwingbaar gemaakt worden op de niveaus waarop deze organisaties handelen. Op Europees niveau heeft het Europees Parlement in 1997 in een resolutie het recht op een gezond leefmilieu erkend. Een verdere noodzakelijke stap hier is de invoering van een Europese grondwet die de civiele, politieke, sociale én ecologische grondrechten erkent. Een dergelijke grondwet verkrijgt echter slechts een tastbare betekenis als burgers op eenvoudige wijze toegang hebben tot bevoegde rechtbanken om hun Europese grondrechten af te dwingen.

4.6. Het belang van het maatschappelijk middenveld

De begrippen 'maatschappelijk middenveld' en 'civiele maatschappij' verwijzen naar de maatschappelijke sfeer tussen markt, staat en gezin. Hier komen burgers samen, ze organiseren zich en voeren actie. Het betreft het onoverzichtelijke geheel van los tot sterk georganiseerde burgerinitiatieven, vluchtig of permanent, lokaal of grensoverschrijdend. Voorbeelden zijn de actiegroep die opkomt voor de sluiting van een verbrandingsoven, de sportclub, de zelfhulpgroep van mensen met een ziekte die te weinig aandacht krijgt, enzovoort. Steeds zijn het organisaties waar mensen vrijwillig aan deelnemen.

Reeds anderhalve eeuw geleden heeft de Tocqueville de functies beschreven die verenigingen vervullen binnen een democratische cultuur (Hooghe 1999). Ten eerste is er de externe functie. Door hun lidmaatschap van verenigingen zijn burgers in staat collectieve actie te ondernemen en gezamenlijk dingen te realiseren. Daarnaast is er de interne functie. De leden leren onderhandelen en samenwerken met anderen, ze leren omgaan met maatschappelijke diversiteit. Verenigingen zijn dan ook politiek in de zin dat ze mee de samenleving vormgeven en de autonomie van de deelnemers verhogen.

In de jaren '90 werd het belang van de civiele maatschappij bevestigd in het onderzoek van de politicoloog Putnam. In zijn gezaghebbende studie *Making Democracy Work* komt Putnam tot de vaststelling dat dé beslissende factor voor het goed functioneren van een regering de actieve betrokkenheid van de burgers is. Deze betrokkenheid uit zich in engagement en in de erkenning van het algemene belang. Tevens zijn de horizontale relaties van wederkerigheid, solidariteit en samenwerking erg sterk. Tot slot blijkt de aanwezigheid van een goed uitgebouwd verenigingsleven van groot belang: het **sociaal kapitaal** van een samenleving.

In navolging van Putnam hebben heel wat onderzoekers zich afgevraagd of het sociaal kapitaal daalt of stijgt. Onder meer ook Putnam zelf heeft hierover zijn bezorgdheid geuit. Door de tendens tot individualisering zou de maatschappelijke betrokkenheid en de participatie aan het verenigingsleven. Recent onderzoek zowel in Nederland als in Vlaanderen wijst uit dat er geen aanwijzingen zijn voor een veralgemeende daling van de participatie. Wel verschuiven de participatiepatronen.

Met de opkomst van extreem-rechts hebben velen gewezen op het belang van een sterk verenigingsleven voor een bloeiende en open democratie. In Vlaanderen verdedigt onder meer Elchardus de stelling dat participatie in het verenigingsleven leidt tot betere aanvaarding van

Xtra Oikos 2, Levende democratie

migranten. Deze stelling wordt echter onder meer tegengesproken door veldonderzoek in Antwerpen. Hieruit blijkt dat lidmaatschap van verenigingen niet noodzakelijk leidt tot positievere gevoelens ten aanzien minderheden. Gevoelens van in de steek gelaten worden door de overheid en gevoelens van maatschappelijke discriminatie versterken daarentegen wel sterk de negatieve gevoelens (Jacobs et al. 2001).

Gelet hierop is het de vraag of de logica van Putnam niet moet worden omgedraaid. Welke invloed heeft het gevoerde beleid op de ontwikkelingskansen van sociaal kapitaal? Hoe kan een beleid op poten gezet worden zodat burgers terug actief vertrouwen krijgt in een overheid.

Een eerste antwoord ligt alvast in de hoger beschreven grondrechten. Als bijvoorbeeld de job een steeds groter beslag legt op onze tijd, komt de ruimte tussen staat, markt en gezin onder druk. Terzelfdertijd bieden de grondrechten de kritische toetsstenen die civiele organisaties kunnen hanteren om hun kritische geluiden te funderen.

Het tweede antwoord ligt besloten in de hervorming van onze representatieve democratie in een dialogische democratie gekenmerkt door open beleidsvoering (zie deel 6). In plaats dat het afnemend vertrouwen in het bestuur bepaald zou worden door een afname van het sociaal kapitaal, gaat men er positief van uit de overheid het vertrouwen in het bestuur kan verhogen. Niet door straatbarbecues te sponsoren maar door de burgers rechtstreeks te betrekken bij het beleid, ze zeggenschap te geven over hun zaken die hun leefomgeving beïnvloeden.

5. Ecologisch burgerschap

Onder deel 4. zijn bouwstenen aangereikt voor een groen-politieke visie op burgerschap en democratie. Deze bouwstenen worden hier samen gelegd onder de noemer ecologisch burgerschap, in het kader van een kosmopolitische democratie. Beide termen zijn met elkaar verbonden. Maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering, globalisering en ecologische risico's staan niet los van elkaar. Problemen zijn hoe langer hoe meer grensoverschrijdend. Mensen zijn lid van verschillende politieke gemeenschappen, hun burgerschap is meervoudig. Het zou echter verkeerd zijn te streven naar hét model van burgerschap, daarvoor is de wereld te complex en de samenleving te pluriform. Wel gaat het om het schetsen van de contouren van een model dat kan helpen bij de opbouw van een eigentijdse actieve burgerschapsruimte, dat de mogelijkheden voor ecologische burgerschapspraktijken versterkt.

5.1 Ecologisch burgerschap

Onder deel 2 is reeds vermeld dat een vernieuwend concept van burgerschap zich situeert ten opzichte van drie spanningsvelden: rechten/verantwoordelijkheden, natiestaat/kosmopolitisme, universeel/particulier. Ze hebben verband met maatschappelijke ontwikkelingen en concrete vragen. In het licht van de bouwstenen van deel 4 houdt een poging tot antwoord het volgende in. Ten opzichte van het eerste spanningsveld wil ecologisch burgerschap het principe van grondrechten versterken en uitbreiden met ecologische grondrechten. Tegelijkertijd wil het vormen van actief burgerschap stimuleren, mensen kansen geven om zich te engageren. Eerder dan zich te fixeren op burgerplichten is het de vraag nu reeds de concrete burgerinitiatieven te ondersteunen zodat ze aantrekkelijker worden voor een grotere groep mensen.

Ten aanzien van het tweede spanningsveld ligt het antwoord bij meervoudig burgerschap: de natiestaat zal niet verdwijnen maar wijzigt intern door globalisering. De burger blijft lid van zijn of haar land maar is tegelijkertijd deelnemer aan mondiale processen die vragen om democratisering. Ecologisch burgerschap is dan ook de erkenning van de noodzaak van een model van kosmopolitische democratie. Wat betreft het spanningsveld universeel/particulier heeft onder meer het concept van *levenspolitiek* ten dele getoond dat het hier om een valse tegenstelling gaat. In een democratie heeft elke burger gelijk recht op gelijke rechten. Dit betekent echter niet dat om deze

Xtra Oikos 2, Levende democratie

rechten te realiseren er geen recht moet gedaan worden aan de specificiteit van bepaalde bevolkingsgroepen.

Tegenover het proces van individualisering hecht ecologisch burgerschap grote waarde aan (nieuwe vormen van) verbondenheid maar waakt erover dat deze banden niet knellen. Ecologisch burgerschap weet dat mensen geen eilanden zijn, maar hun identiteit opbouwen in relatie tot hun medemensen en hun natuurlijke omgeving. En hiertoe is er juist nood aan een dialogische opvatting van democratie, die ruimte biedt tot samenwerking. In een ecologisch burgerschap wordt het begrip vrijheid breed ingevuld: bij de onontbeerlijke negatieve vrijheid hoort onlosmakelijk het begrip positieve vrijheid. Dit laatste begrip heeft betrekking op participatie aan iets gemeenschappelijks en op het zelf vorm geven aan de eigen werkelijkheid. Deze nadruk op positieve vrijheid leidt tot een andere invulling van het begrip autonomie. Autonomie is niet langer negatief en enkel op zichzelf betrokken. Ze heeft betrekking op het vermogen om zelfstandig richting te geven aan het eigen leven, maar in het besef dat ik hiertoe de anderen én een leefbare natuurlijke omgeving nodig heb.

Dit besef van verbondenheid betekent ook dat ik eraan gehouden ben de door mij gemaakte keuzes dialogisch te rechtvaardigen. Enkel door de erkenning van elkaars keuzes ontstaat een gemeenschappelijk gedeelde ruimte. Democratiseringsprocessen slaan dan niet alleen op de overheid maar moeten ook gezien worden in termen van sociale veranderingen. Zo kunnen nieuwe 'dialogische ruimtes' ontstaan, in het persoonlijk leven, de sociale bewegingen en de zelfhulpgroepen, de organisaties en bedrijven. Daar kunnen mensen ervaring opdoen en kunnen ze vorm geven aan een brede vorm van 'burgerschap'. In het kader van subpolitieke ontwikkelingen leidt dit bijvoorbeeld in relatie tot wetenschap tot het pleidooi voor het binnendringen van 'leken' in contexten die wetenschappers het liefst als 'autonoom' willen opeisen.

5.2 Kosmopolitische democratie

Het Westfaalse model van staten die intern soeverein zijn en elkaar extern met rust laten, is niet meer werkzaam. Het is niet in staat om problemen op macro- en microniveau op te lossen: van het democratisch sturen van economische globalisering over de aanpak van ecologische problemen tot de reële rechten en levenskansen die mensen genieten in een bepaald land of stad. Het meest uitdagend normatief kader om hier toekomstgericht over na te denken is dat van een kosmopolitische democratie.⁶

Het kosmopolitisch model gaat uit van de metafoor van het ruimteschip aarde. Alle wereldbewoners zijn onze permanente medereizigers. Het model wijst ook op de paradox dat, op het moment dat de westerse democratie meer en meer erkend wordt als de universele standaard van democratie, dit model tegelijkertijd sterk onder druk komt door de opkomst van nieuwe machtscentra. Een eerste voorstel hiertegenover is een pleidooi voor de 'verspreiding' van democratie. Zowel binnen een land naar de diverse maatschappelijke actoren als doorheen landen moet er ruimte zijn voor nieuwe democratische initiatieven. Dit betekent niet dat grenzen irrelevant worden, integendeel. De uitdaging van staten is hun democratie zo te versterken dat de nationale democratie medebewaker en –uitvoerder wordt van de realisatie van *universele* mensenrechten. Dit betekent de erkenning dat soevereiniteit verdeeld is over een aantal actoren. Soevereiniteit wordt minder een territoriaal afgebakend gebied dan wel een onderhandelingsbron voor een politiek gekenmerkt door transnationale netwerken. Het gaat er in dit debat niet in de eerste plaats om welk niveau welke bevoegdheid moet krijgen, of te veronderstellen dat bedrijven en NGO's geen politieke macht (mogen) bezitten. De wereld is complex en ze zal er niet eenvoudiger op worden. Het komt er wel op aan alle machtscentra te democratiseren: ze aan te spreken zodat ze zich aansprakelijk voelen, ze ter verantwoording te roepen zodat ze zich verantwoordelijkheid voelen.

Centraal in kosmopolitische democratie staat de versterking van een kosmopolitische democratische wet die de particuliere claims van natiestaten overstijgt. Een dergelijke wetgeving stelt individuen in staat om zich te mengen in de interne zaken van elke staat met het oog op het beschermen van bepaalde rechten. Hierbij hoort het concept van meervoudig burgerschap. Burgers vallen onder de jurisdictie van verschillende overheden die ze ook verkiezen, hebben verschillende

Xtra Oikos 2, Levende democratie

identiteiten en hebben geen nood aan verenigd te zijn door (nationale) sociale banden die hen onverschillig maken naar de rest van de wereldbevolking.

6. Naar een dialogische democratie

Representatieve democratie gaat uit van een ‘politek centrum’ waar beslist wordt, van kanalisering van politiek handelen van burgers via de vertegenwoordigingsmechanismen van partijen en parlementen. In een complexe en plurale maatschappij is het democratisch gehalte van een dergelijk bestel te laag om nog houdbaar te zijn. De uitdaging bestaat er niet in de representatieve democratie te vervangen door een ander systeem. Wel door ze op een aantal vlakken te verrijken en verdiepen met vormen van participatieve democratie en open beleidsvoering. Zo krijgen we zich op een ‘dialogische democratie’ (Holemans 1999).

Er zijn heel wat *instrumentele* argumenten om over te gaan tot vormen van dialogische besluitvorming. Het maakt gebruik van de rijkdom aan ideeën die aanwezig zijn in de samenleving, het creëert een draagvlak, het werkt klantgericht en verfrissend (Hendriks en Tops 2001).

Belangrijker voor een groen-politieke visie is echter de cultureel-politieke motivering. Besluitvorming is dan niet alleen gericht op efficiëntie en effectiviteit vanuit een kosten-batenanalyse. Het gaat om nieuwe vormen van besluitvorming die recht doen aan de radicale sociaal-culturele veranderingen. Deelnemers aan beleidsprocessen verbinden zich niet alleen om de feitelijke inhoud van het dossier. Het gaat ook om identiteit en de wijze waarop die in wisselwerking met anderen opnieuw vorm krijgt. Politiek debat gaat ook om patronen van betekenisgeving die te maken hebben met verwachtingen en normen, opvattingen over hoe de wereld in elkaar behoort te zitten. In een interactief beleidsproces is er expliciete aandacht voor deze opvattingen, verwachtingen en de persoonlijke ervaring die mensen meebrengen: ze vormen de grondslag van betrokkenheid en engagement.

De burger is steeds beter opgeleid en mondiger. Eens om de zoveel jaar een alomvattende keuze maken in het stemhokje, dat valt te mager uit. Wie hieruit concludeert dat we te doen hebben met de immer politiek-actieve burger vraagt te veel. Een meer adequaat model werd ontwikkeld door Schudson⁷ die spreekt van de *monitorial citizen: de observerende burger*. Observerende burgers schuimen de informatiemarkt af op een wijze dat ze alert kunnen worden gemaakt voor brede waaier aan thema's in het kader van een brede waaier van doelen en kunnen rond deze thema's gemobiliseerd worden op verscheidene wijzen. Deze opvatting van burgerschap komt dicht in de buurt van de *audience democracy* of toeschouwersdemocratie. Kiezers zijn goed geïnformeerd en laten weinig van zich horen zolang hun belangen naar behoren worden behartigd. Zij gaan enkel tot actie over wanneer zij van mening zijn dat hun belangen geschaad worden. En gezien een hoger niveau qua kennis en vaardigheden, weten zij ook beter dan vroeger hoe die belangen het best zijn te verdedigen. Sommigen spreken van een nieuwe politieke identiteit : de *Everyday Maker*. Dit is iemand die wel geïnteresseerd is in politiek, maar die zijn of haar politiek engagement vooral tot uiting brengt in het oplossen van concrete problemen van alledag en niet zozeer in relatie tot de prestaties van de overheid.

Deze hedendaagse vormen van burgerschap maken duidelijk dat een louter representatieve democratie te ver verwijderd is van de realiteit. Maar ook het inspraakmodel uit de jaren '60 en '70 heeft de tand des tijds niet doorstaan. Zowel politici als burgers lijken verzadigd met inspraak. De eersten spreken gefrustreerd van de klagende burger en de laatsten willen vanaf het begin bij het beleidsproces een serieuze inbreng te hebben.

6.1 Nieuwe publieke ruimtes

In onze huidige democratie zijn de meeste publieke ruimtes voorbehouden aan politieke mandatarissen van het volk (parlement, ...). Nieuwe publieke ruimtes moeten gericht zijn op de burgers. Hun doel is het kwalitatief debat. De betekenis van dit debat wordt duidelijk door het te

Xtra Oikos 2, Levende democratie

plaatsen tegenover kwantitatieve vormen van het betrekken van de burger in de besluitvorming. Dit laatste kan gaan van een voorzichtig consulteren (enquête) tot het toekennen van beslissingsmacht (referendum). Hierbij gaat het steeds om de optelsom van individuele meningen. Er wordt geen ruimte geboden om deze individuele meningen te uiten of te evalueren. Ook de garantie dat men kennismaakt met andere meningen ontbreekt. Zo gezien is er weinig ruimte voor het realiseren van een maatschappelijk leerproces. De verliezers van bijvoorbeeld een referendum voelen zich gewoon verloren, er is weinig kans dat ze met instemming het eindresultaat zullen aanvaarden. Dit betekent zeker niet een pleidooi tegen referenda, integendeel. Zij dienen wel eerder het sluitstuk te zijn van een dialogisch maatschappelijk debat, dan de redplank voor een bestuur in moeilijkheden of een ontevreden bevolking.

Aandacht voor de creatie van nieuwe publieke ruimtes moet hand in hand gaan met het opwaarderen van de publieke ruimte: de straat, het plein en de openbare ruimte tout court. In haar aandacht en opwaardering van de bestaande ruimtes mag een dialogische democratie ook niet blind zijn voor thema's als de commercialisering van publieke ruimtes of het vraagstuk van onveiligheid. Terug buurtgesprekjes en debat op straat – de alledaagse publieke ruimte – veronderstellen een kwaliteitsvolle publieke ruimte waar tegenover tendensen tot onveiligheid en atomisering kansen worden geboden op nieuwe vormen van ontmoeting. Deze problematiek hangt ten dele samen met de participatie in het publieke debat van diegenen die minder hulpmiddelen hebben om zich te laten horen. Als hier geen bijzondere aandacht naar uitgaat is de kans reëel dat dialogische democratie nogal snel een democratie van welbespraakten en welbegoeden dreigt te worden. Zich hiervan bewust zijn betekent ook duidelijke voorwaarden stellen aan (nieuwe) vormen van publiek debat. Dit wordt verder uitgewerkt in deel 6.4.

6.2 Open beleidsvoering

Nog al te vaak krijgt beleid vorm op traditionele wijze. Dit houdt niet zelden het volgende scenario in. Na verkiezingen wordt een meerderheid gesloten. Zij stelt een bestuursakkoord op dat de krachtlijnen bevat van het toekomstige beleid. Dan gaan de kabinetsmedewerkers en ambtenaren aan de slag voor de concrete uitwerking van de beleidsplannen. Externe studie bureaus worden ingeschakeld. Naarmate deze plannen een lange weg afleggen en concreter worden, vermindert de bereidheid om ze bij te stellen. Er komen folders en hoorzittingen om de 'voorstellen' aan de burgers uit te leggen. De bevolking fungeert hier als klankbord: ze mag reageren op wat voorgeschoteld wordt.

Open beleidsvoering gaat fundamenteel anders tewerk. Het betreft burgers zo vroeg mogelijk in het planningsproces, neemt hun deskundigheid ernstig. Dit vergt afhankelijk van het thema en het beleidsniveau, de creatieve opzet van nieuwe beleidsinstrumenten en forums. Deze instrumenten vermijden de tekortkomingen van onder meer de klassieke hoorzittingen. De burgers die hier opafkomen, zijn niet betrokken geweest bij de planopmaak. En omdat er geen forum was waar ze onderling in gesprek konden gaan, komen ze meestal enkel met hun eigen problemen naar de hoorzitting. Er ontstaat een verticaal gesprek tussen burgers onderzijds en experts en bestuurders bovenzijds. Een dergelijke aanpak leidt niet tot het versterken van de betrokkenheid van de burgers bij het bestuur. Door de ervaringsdeskundigheid van de burgers enkel te gebruiken na de opmaak van het plan, wordt de kloof tussen bestuur en burger bevestigd. De burger klaagt over de politicus die niet wil luisteren en de politici praat gefrustreerd over 'de klagende burger' die niet wil luisteren.

6.3 Nieuwe instrumenten en publieke ruimtes

Hieronder volgt een greep uit de ruime waaier die in andere landen is ontwikkeld.

- *Burgerjury's*

Deze zijn gemodelleerd naar het voorbeeld van jury's in de rechtbank, waarbij experts en belanghebbenden optreden als getuigen. De jury bestaat uit een groep van een 20-tal vrijwilligers die als het ware een *microkosmos* vormen van hun gemeenschap. Jury's fungeren als een adviserend

Xtra Oikos 2, Levende democratie

orgaan. Het proces van een burgerjury omvat drie fasen: informatieoverdracht en kennismaking met de verschillende standpunten over het onderwerp, intern debat waarbij getuigen opnieuw selectief kunnen worden opgeroepen, gevolgd door besluitvorming en het publiek maken van dit besluit. Het basisidee achter burgerjury's is dat een beperkte groep mensen die de kans krijgt zich terdege te informeren, geconfronteerd wordt met verschillende standpunten en argumenten, én de tijd neemt voor een open debat hieromtrent, tot een redelijker besluit komt dan wat de optelsom oplevert van het bevragen van honderd of duizend mensen in bijvoorbeeld een enquête.

- *Dialogische referenda*

Deze 'tweede generatie' referenda beginnen met een uitgebreide fase van interactief beleid die leidt tot het formuleren van een heldere probleemstelling en keuzen. Het product van dit dialogisch proces zijn de vragen voor het referendum. Zo kan dit een referendum over een groot infrastructuurproject leiden tot het formuleren van verschillende scenario's.

- *Future Search*

Het gaat hier om gestructureerde visievormende momenten die twee en een halve dag in beslag nemen. Er zijn 64 deelnemers georganiseerd in acht stakeholder-groepen van gelijke grootte. Het proces verloopt in vier stappen. De eerste omvat participatieve documentering en het in kaart brengen van een gezamenlijke geschiedenis op drie niveau: voor individuen, voor de gemeenschap of gemeente, en mondiaal. De tweede stap onderzoekt het heden, om te begrijpen wat welke processen er plaatsgrijpen en waarom. Een derde stap houdt de ontwikkeling in van een gemeenschappelijke visie voor de toekomst, met een exploratief deel (welke mogelijke toekomst zijn er?) en een normatief (wat is de gewenste toekomst?). De laatste stap is de actieplanning: wat zijn de middelen en mechanismen om de gewenste visie te bereiken?

- *Legislatief theater*

Dit instrument beoogt de opzet van een wetgevend experiment: een proces dat bestaat uit cultuureigen procedures waarin de burger en de politieke mandataris nauw blijven samenwerken tot de wet geformuleerd wordt, uitgevoerd en geëvalueerd. Het werd ontwikkeld in de straten en een deel van het stadsbestuur van Rio de Janeiro in de jaren '90 (Vandenbussche 2001). In Rio de Janeiro is het zo mogelijk gebleken om met een doorgedreven theateronderzoek uit levenservaringen wetten te formuleren. Het gaat om een democratisch proces dat werkt op levenskennis: een integratie van voelen, denken, waarnemen. Het verbindt het dagelijks leven met de wetgeving. In drie jaren tijd weren er 13 wetten gemaakt over onder meer de toegankelijkheid van openbare telefooncellen, of een verregaande en concrete bescherming van getuigen van criminaliteit.

6.4 Criteria voor beoordeling⁸

In de literatuur vindt men vijf criteria terug die als 'keurmerk' kunnen dienen voor interactief beleid. Een eerste criterium is inclusiviteit: de mate waarin burgers en groepen die door het thema geraakt worden betrokken worden. Aandacht voor inclusiviteit betekent onder meer aandacht voor het fenomeen van zelfselectie: de hooggeschoolde man is vaak prominent aanwezig. Dit kan tegengegaan worden door samenwerking met zelforganisaties van klassiek ondervertegenwoordigde bevolkingsgroepen.

Het tweede criterium is openbaarheid. Experimenten in open beleidsvoering die zich afspelen in gesloten cenakels is een contradictie, wat niet betekent dat elk aspect met open deuren moet werken.

Ten derde is er het criterium van gelijkheid of wederkerigheid. In vele gevallen betekent dit het problematiseren van de beleidstaal en het vertalen hiervan naar de concrete leefsituatie van de betrokken burgers. Ook dit is belangrijk als we alle burgers uit alle bevolkingslagen willen betrekken. Mensen die zich niet zo goed in een welbepaalde beleidstaal kunnen uitdrukken of willen uitdrukken mogen niet uit de boot vallen of zich uitgesloten voelen.

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Een vierde criterium is de opbouw van vertrouwen. Dit kan door te werken met formele regels en de deelnemers van bij aanvang duidelijk te maken wat ze kunnen verwachten.

Last but not least is er de koppeling tussen de discussie en de besluitvorming. Burgers die participeren moet bij voorbaat weten hoe hun inzet gevaloriseerd zal worden in de politieke besluitvorming.

6.5 Interactief beleid en de risicomaatschappij

Onder meer Hajer (2000) heeft gewezen op het experimentele van tal van dialogische beleidsarrangementen. Er is geen duidelijk juridisch kader, ze hangen wat in de lucht. De regels van het spel worden ten dele tijdens het spel geschreven. Ook de verantwoordingsstructuur is vaak onduidelijk. Het statuut van een eventuele overeenkomst tussen de verschillende betrokken actoren blijft onhelder. Het zou verkeerd zijn deze elementen negatief te beoordelen. Ze duiden op een zoektocht, houden verband met de vaststelling dat in de risicomaatschappij politiek ten dele ontglipt aan de institutionele denkkaders. De rolpatronen van weleer gelden niet meer. Het oude 'primaat van de politiek' waarbij de verkozen politicus afweegt en beslist en de bemoeienis van actoren wordt teruggedrongen komt op de helling door de inzet van mondige burgers en alerte actiescomités die niet meer wachten tot het bestuur zijn plannen klaar heeft. Dialogische processen zijn onderdeel van een leerproces dat antwoord tracht te bieden op fenomenen als levenspolitiek en subpolitiek waarbij het duidelijk is dat burgers niet meer om de zoveel jaar in het stemhokje volmachten afleveren.

6.6 Winstvrije ruimten

Een dialogische democratie gaat uit van burgers die de vrijheid hebben om zelf keuzes te maken. Maar hoe ziet het met deze autonomie in relatie tot de invloed van de nooit afhoudende publiciteitsmachine? Deze problematiek is niet zomaar oplosbaar met een enkele maatregel. Een interessant idee in dit verband vormt het concept van 'winstvrije ruimten'. Het gaat hier om de creatie van 'vrijplaatsen' waar men kan verblijven of passeren zonder te worden geconfronteerd met ongepaste commerciële activiteiten of signalen. Wie stoort er zich bijvoorbeeld niet aan het steeds maar toenemend aantal reclameborden in treinstations? Wat ooit een statige gevel of imposante hal was, lijkt nu wel gereduceerd door reclamebord of permanente kerstmarkt.

Gelukkig is ook hier op sommige vlakken een ommekeer merkbaar. Nog niet zo lang geleden vond men in elke stad op zowat alle belangrijke pleinen, lanen en kruispunten metersgrote reclameborden. Stilaan is echter het besef gegroeid dat dit op vele plekken ongepast is, niet in het minst op mooie pleinen of naast historische monumenten. Het aantal van dergelijke reclameborden is dan ook flink verminderd. Men zou dit beleid moeten versterken, door bijvoorbeeld belangrijke openbare pleinen uit te roepen tot 'winstvrije ruimten'. Dit betekent dan onder meer een verbod op reclamepanelen en lichtkranten op gevels, maar ook voorbijrijdende reclamewagens, enzovoort. Dit beleid heeft natuurlijk niet als doel de creatie van een levenloos openbaar domein. Het richt zich op het creëren van ruimtes vrij van alle publiciteit en commerciële activiteiten die niet verbonden zijn met de specifieke plek. Het gaat hier noch om bijvoorbeeld het verbieden van cafés aan een plein, noch om het verwijderen van een krantenkiosk op een plein. Wel kan men er naar streven dat deze activiteiten zich op stijlvolle wijze tonen, door bijvoorbeeld bij uithangborden en vitrines esthetische kwaliteiten na te streven.

Vanuit het oogpunt van de *hard core* van economische globalisering kan het voorstel van winstvrije ruimten naïef overkomen. Het zal de structurele situatie dan ook niet wijzigen. Maar daarom zijn dergelijke initiatieven niet onbelangrijk. Ze vormen kleine elementen met hoge symbolische waarde in een veel bredere beweging en rijker kritisch verhaal.

7. Eigentijdse visie op de overheid

7.1 Sturen op afstand en op termijn

Xtra Oikos 2, Levende democratie

De risicomaatschappij wordt gekenmerkt door de opkomst van ‘nieuwe machtscentra’. In een democratie moeten die onderworpen zijn aan de besluiten van het volk. Niemand wil echter overgaan naar een allesomvattende staat, die alles centraal plant. Het zou op een waar fiasco uitdraaien, mocht een regering zich rechtstreeks gaan bemoeien met de werking van een bedrijf of onderzoekslabo, laat staan een rechtbank. Het komt erop aan om via indirecte sturing, ‘besturen op afstand’, de democratisering van deze machtscentra te realiseren.

Hoe kan dit besturen op afstand vorm krijgen? Ten eerste door bij wet het interne democratische karakter van deze machtscentra vast te leggen. Als deze machtscentra legitiem willen werken, zullen ze minidemocratieën moeten worden. Dit vergt ten dele het radicaliseren van regels die nu al gelden. Zo zijn vakbonden al vertegenwoordigd in ondernemingsraden, en vertegenwoordigers van studenten zetelen in raden van bestuur van universiteiten. Meer radicaal is de eis van leerlingen op het recht tot staken.

Ten tweede door principes op te leggen die deze organisaties hun verantwoordelijkheid maatschappelijk actief maakt. Het gaat hier onder meer om de principes van (juridische) aansprakelijkheid, (verplichte) verzekeraarbaarheid en maatschappelijke aanspreekbaarheid. Transparantie houdt in dat machtscentra door ze bloot te stellen aan de openbaarheid maatschappelijk aanspreekbaar op hun gedrag. Als men bijvoorbeeld bedrijven verplicht jaarlijks een milieurapport te publiceren, wordt het voor burgers en groeperingen makkelijker het milieugedrag van deze ondernemingen te beoordelen.

Besturen op afstand kan echter niet werken zonder dat aan een derde voorwaarde voldaan is: de samenleving moet de randvoorwaarden voor de verschillende machtscentra bindend vastleggen. Zo komt het de samenleving toe om bijvoorbeeld te beslissen waar de ethische grenzen liggen bij dierenproeven. En ten aanzien van het bedrijfsleven vormt het productbeleid van de overheid een bindende randvoorwaarde.

Even belangrijk als sturen op afstand is het integreren van een langetermijnperspectief in het politieke. Dit kan door de invoering van zogenaamde **consensuele principes**. Het betreft hier nieuwe principes waarover iedereen het in principe eens is dat ze geldigheid hebben in de argumentatie. Het gaat hier onder meer om de principes de vervuiler betaalt, het voorkomingsbeginsel, het voorzorgsprincipe, het principe van behoud van biodiversiteit en het beginsel van behoedzaam omgaan met de natuur.

Het voorzorgsprincipe is het meest radicale. Het draait de bewijslast om bij mogelijke milieuschade. De producent moet nu vooraf bewijzen dat hij het milieu niet op onaanvaardbare wijze zal vervuilen of verstoren. De burger of de overheid hoeft de vervuiling niet vooraf te bewijzen. Chemische stoffen waarvan niet aannemelijk kan worden gemaakt dat ze onschadelijk zijn, worden verbannen. De concrete toepassing van het voorzorgsprincipe is geen sinecure in onze complexe wereld waar de wetenschap onmogelijk risico's volledig kan inschatten. Dit geeft meteen aan dat het finaal steeds om een normatief debat gaat: welke risico's met welke onzekerheden willen we lopen? Of zoals een klimatoloog het vertaalde naar onze omgang met het broeikaseffect: het is moeilijk verdedigbaar om 200 km/u op een mistige bergweg te rijden.

Een tweede mogelijkheid voor het introduceren van een langetermijnperspectief levert het oprichten van specifieke publieke ruimtes. De Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling is hier een voorbeeld van. Een meer radicaal voorstel is het omvormen van de senaat, die nu al omschreven wordt als een reflectiekamer, tot een ‘Kamer voor de Toekomstige Generaties’, die beleidsplannen en wetsvoorstellen zou toetsen op hun effect op lange termijn. Zo zou een belangrijk democratisch orgaan zorgdragen voor zijn kiezers van morgen.

7.2 De overheid: meer dan servicebedrijf

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Hervormingen van overheidsdiensten zijn aan de orde van de dag. Wat opvalt, is dat het in grote mate om ‘koude hervormingen’ gaat. Men legt de nadruk op de wijziging van structuren, het invoeren van tijdelijke mandaten, enz. Dit alles moet uitmonden in een meer efficiënte administratie. Het kernwoord dat steeds achter hervormingen van administraties opduikt is *New Public Management* (NPM). De kern van NPM is de combinatie van marktmechanismen en management ideeën uit de private sector in de publieke sector. NPM wordt ook samengevat in ‘vier P’s’: *Minimize* (inkrimpen), *Maintain* (behoud van cruciale taken), *Modernize* (introductie van modern beheer), *Marketize* (vermarkten).

Vanuit een groen-politieke visie stelt zich de vraag of NPM rijk genoeg is om een hervorming van de publieke sector te realiseren vanuit het oogpunt van een versterking van de democratie. Het gevaar bestaat dat men de hervormingen te veel bekijkt vanuit het oogpunt van de uitvoerende macht. Een echte democratische hervorming die leidt tot ‘warme hervormingen’, besteedt bijzondere aandacht aan twee rechtstreeks betrokken actoren: de burger en de ambtenaar.

In de huidige hervormingsplannen komt de burger onvoldoende in beeld, het vertrekpunt is de sturing van de administratie door de uitvoerende macht. Daarnaast steunen de hervormingen sterk op een bedrijfsmatig managementmodel. Dit terwijl klantentevredenheid iets totaal anders is dan het functioneren van een openbare dienst. Deze laatste wordt door burgers geëvalueerd op een andere wijze, heeft te maken met een gevoel van al dan niet rechtvaardig te zijn behandeld. Dit leidt tot de vraag hoe je de bevolking benadert: als consumenten die producten kopen, als klanten van een dienstverlenend bedrijf of als burgers die vanuit actieve rechten deel hebben en deelnemen aan beleid, onder meer bij de beleidsuitvoering

In een democratie zijn ambtenaren belangrijke actoren. Ze zijn de voornaamste contactpersoon waarlangs de burger in contact treedt met overheid. De laatste jaren heeft men terecht werk gemaakt om systemen te installeren die toelaten om het niet-functioneren van overheidsdiensten te signaleren (b.v. ombudsdiensten). Vandaag kunnen we een stap verder zetten die op positieve wijze uitgaat van de ervaringsdeskundigheid van de burger. Dit betekent werk maken van systemen die op positieve wijze toelaten dat burgers bijdragen tot het beter functioneren van diensten.

8. Democratisering in de praktijk

Dit deel beoogt een groen-politieke visie op burgerschap te vertalen naar enkele concrete thema’s. Het gaat hier niet om de opsomming van tal van concrete beleidsmaatregelen, wel om beschouwingen en ideeën die moeten toelaten de huidige evoluties kritisch te bekijken en nieuwe concrete voorstellen te ontwikkelen.

8.1 Wijs onderwijs

Onderwijs speelt een belangrijke rol in een democratie. Het verwerven van kennis, inzichten, attitudes en vaardigheden moet toelaten de jongeren hun leven als mens en burger volwaardig kunnen ontplooiën. In het kader van democratie focust deze tekst op drie elementen: onderwijs als realisator van sociale grondrechten, onderwijs als exponent van de multiculturele en pluriforme samenleving en de interne democratisering van het onderwijs.

In het kader van de realisatie van sociale rechten heeft het onderwijs samen met onder meer het welzijnsbeleid de opdracht kinderen op gelijke wijze hun talenten te laten ontplooiën. Opnieuw is hier het essentiële verschil tussen formele rechten of de realisatie van rechten in de praktijk. Formele rechten staan dan gelijk met louter een toegangsticket. Een actieve democratie gaat veel verder. Ze voorziet de nodige instrumenten opdat elk kind, los van zijn startpositie, zich maximaal kan ontwikkelen.

Spijtig genoeg blijkt uit recent onderzoek dat dit nu niet het geval is. Onderwijs blijkt integendeel de sociale ongelijkheid te bestendigen. Zo komt b.v. een op de drie kansarme kinderen in Vlaanderen

Xtra Oikos 2, Levende democratie

komt vaak onnodig terecht in het bijzonder onderwijs. Is een school niet verantwoordelijk voor de leerachterstand die kinderen oplopen als ze instromen, ze mag geenszins een ‘instandhouder’ zijn van leerachterstanden. Essentieel hiervoor is dat er meer geïnvesteerd wordt in kinderen uit risicogroepen, zodat zoveel mogelijk kinderen in het regulier onderwijs blijven.

Ten tweede dient een school een positieve spiegel te zijn van de diversiteit in onze samenleving. Ook dit is geen evidentie. Armoedeproblemen –niet zelden verbonden met taalproblemen – leiden tot doorverwijzen van kinderen naar de zogenaamd ‘mindere’ richtingen in het secundair onderwijs. En in kansarme wijken met vaak een gemengde bevolking sturen welstellende ouders hun kinderen niet zelden niet naar de buurtschool. Dit leidt tot vervlakking van de sociale diversiteit en het ontstaan van ‘concentratiescholen’, niet zelden gepaard gaand met stigmatisering. In een democratische versterking van onderen uit is het belangrijk dat in buurtscholen de lokale diversiteit weerspiegelen. Schoolgaan moet terug meer onderdeel worden van het wijkgebeuren. Dit vergt extra investeringen in scholen die hierdoor extra taken moeten opnemen. Democratie op niveau van de buurt vraagt ‘open scholen’ die een emancipatorische functie hebben voor de buurt en actieve partners in het lokale gebeuren. Los van de buurt waarin een school ligt, is het de taak om kinderen op een positieve wijze kennis te laten maken met de pluriformiteit en multiculturaliteit van onze samenleving. Deze doelstelling moet integraal deel uitmaken van het pedagogisch project van elke school.

Ten slotte is er de ‘democratische school’. Behalve aandacht voor aspecten van burgerschap, gaat het ook over de volgende vragen: hoe intern democratisch is de school zelf georganiseerd, hoe zit het met de participatie van de verschillende actoren? Het gaat onder meer over het belang van de participatie voor ouders in scholen. Deze participatie veronderstelt informatie en ondersteuning. De hoofdaandacht gaat natuurlijk uit naar de rol van de leerlingen. Onder stimulans van het ontstaan van kinderrechten – het verdrag van 1989 – wordt er nu werk gemaakt van een statuut van leerlingen. Dit kent leerlingen concrete rechten toe en werkt de rechtsbescherming uit. Wat betekent b.v. vrije meningsuiting van een leerling op school? Wat is behoorlijk examineren? Deze ontwikkeling is positief maar mag er niet toe leiden dat democratisering van onderwijs wordt gereduceerd tot een rechtendiscours. Het is slechts door de concrete participatie van leerlingen in het beleid, de ontwikkeling van het pedagogisch project van de school, edg. dat de school ook een leerschool voor democratie wordt.

8.2 Wetenschap en technologie democratiseren

Experts in de risicomaatschappij

In de risicomaatschappij staan wetenschappers voor een onmogelijke opdracht. Bevolking én politiek verwacht van experts niet alleen dat ze complexe risicosituaties volledig kunnen analyseren, maar ook dat ze een pasklaar antwoord formuleren. Dit is echter onmogelijk omwille van twee redenen: hun kennis is steeds onzeker en onvolledig, ze werken zelf (vaak onbewust) vanuit een specifiek wereldbeeld. Zo motiveert b.v. de toxicoloog Schepens (DM 8.9.01) zijn antwoord op de vraag van minister van leefmilieu Dua over de mogelijke gevolgen van het heropstarten van de Neerlandoven: “we weten het niet’ ... is het enige juiste antwoord. We kunnen wel vermoeden dat er risico’s bestaan voor de volksgezondheid, maar vermoedens vormen nog geen wetenschappelijk bewijs. De buurtbewoners verwachten het onmogelijke van ons. Ze willen dat wij vertellen dat hun zoon of dochter ziek is geworden door de nabijheid van die schoorsteen. Met de beste wil van de wereld, dat gaat niet. ...”

Er is dus nood aan een nieuwe houding van wetenschappers, politici, media en bevolking. Het beleid leert af de wetenschap als toverhoed te hanteren waaruit een konijn opduikt met de boodschap dat er geen gevaar dreigt voor de volksgezondheid. De bevolking en de media aanvaarden de onzekere boodschap van de experts. Zo ontstaat een nieuwe wijze van inschatting van ecologische problemen. De wetenschapper is geen knecht van het beleid, maar levert op een onafhankelijke wijze zijn bijdrage en zegt neen als het beleid onmogelijke eisen stelt. Een gedegen wetenschappelijke conclusie groeit uit de dialoog tussen de bevindingen van verschillende

Xtra Oikos 2, Levende democratie

wetenschappelijke disciplines en de ervaringen van de betrokken bevolking. Hun expertise als ‘ervaringsdeskundigen’ wordt ernstig genomen. Als bijvoorbeeld bewoners in hun eigen wijk zelf een gezondheidsonderzoek uitvoeren, dan wordt dit niet van de tafel geveegd als ‘onwetenschappelijk’. Niet dat het perfect is, maar de resultaten kunnen relevante gegevens bevatten. Deze visie betekent niet dat de wetenschappelijke methode als bron van betrouwbare kennis wordt verlaten. Wel dat wetenschappers hun ivoren toren verlaten.

Concreet pleiten sommigen voor de coproductie van kennis en beleid. Hierbij gaat men ervan uit dat wetenschap die opereert ten behoeve van beleidsvraagstukken in zekere zin onderdeel uitmaakt van het politieke proces. Dit betekent onder meer dat de onderzoeksvragen niet neutraal zijn, maar mede sturend voor de aard van de uitkomsten van onderzoek. Het gaat hier niet om in te grijpen op de wetenschappelijke vrijheid van het onderzoek zelf, wel om de betrokken stakeholders bijvoorbeeld te betrekken bij de probleemdefinitie en de onderzoeksvragen. Dit heeft geleid tot de formulering van het concept ‘citizen science’, waarbij burgers betrokken worden bij de formulering van problemen alsmede bij de formulering van oplossingen. Zo bracht een Deense ‘Stemconferentie’ over drinkwaterbeleid 60 politici, 60 wetenschappers en 60 leken samen. Eén mens, één stem. De agenda en procedure moeten op consensus berusten. De regels van de discussie gelden voor alle deelnemers, geen privileges of veto’s, zwaarder mandaat voor de ene groep tegenover de andere.

Technologie is wetgeving

Net zoals wetten vormt een technologie, eenmaal op grote schaal toegepast, een kader dat onze mogelijkheden tot handelingen stuurt, vergroot of vermindert. Zo heeft de auto en alles wat hij nodig heeft, onze samenleving op ingrijpende wijze gestructureerd. De auto heeft de snelheid waarmee we ons verplaatsen verhoogd (als er geen files zijn). Daartegenover staat dat we nauwelijks nog kunnen genieten van de stilte, dat kinderen niet meer op straat kunnen spelen, dat mensen die niet over een wagen beschikken sociaal geïsoleerd zijn, enzovoort.

Deze technologie-als-wetgeving zou in een democratie onderwerp moeten uitmaken van het maatschappelijke debat en van de besluitvorming. Dat is nu niet het geval. Het beleid laat zich hoofdzakelijk leiden door industriële belangen. Van op afstand bekeken heeft het technologiebeleid in verschillende landen veel weg van een gokspel. In bijna alle landen wordt fors geïnvesteerd in slechts een beperkt aantal technologieën, zoals informatietechnologie en biotechnologie. Wat als deze technologieën eens niet brengen wat ze volgens sommigen beloven?

Ook een beleid voor wetenschap en technologie is ‘sturen op afstand’. Net zoals bij een bedrijf mag de overheid zich niet moeien met de dagelijkse praktijk van onderzoekslabo’s of technologische instituten. Zoals eerder uiteengezet staat in het beleid het voorzorgsprincipe centraal. Dat kan voor technologieontwikkeling vertaald worden in het principe van **foutvriendelijkheid**. Als we ervan uitgaan dat we de toekomstige gevolgen van technologieën niet volledig kunnen kennen, moet de impact ervan maximaal omkeerbaar zijn. De foutvriendelijkheid van een kerncentrale of van een pesticide dat niet biologisch afbreekbaar is, bedraagt ongeveer nul.

Technologisch burgerschap

Volgens Zimmerman (1995) is er niet alleen de vraag is hoe op macro-niveau technologische systemen democratisch te kaderen (of alternatieve technologieën ontwikkeld), maar ook hoe we op individueel vlak onze autonomie kunnen versterken. In welke mate zijn we wel bezorgd, of zelfs bewust, dat technologieën onze autonomie inperken? Welke kritische capaciteiten moeten hiertoe ontwikkeld worden?

Frankenfeld (1992) poogt hierop een antwoord te formuleren met de introductie van **technologisch burgerschap**. Deze vorm van burgerschap omvat een set van rechten en plichten. Technologische burgerrechten omvatten onder meer het recht op informatie, het recht op participatie, recht op informed consent (doelbewuste instemming) en ten slotte het recht op

Xtra Oikos 2, Levende democratie

beperking van totaal geheel van risicosituaties ten aanzien van gemeenschappen en individuen. Centraal in de burgerplichten staat het autonoom denken. Dit betekent de plicht om je te informeren bij de eigen inschatting van veiligheid, het engagement om te participeren en meerderheidsoordeel te aanvaarden, alsook technologische geletterdheid te ontwikkelen.

Zimmerman pleit dus voor de combinatie van strategieën op micro- en op macrovlak. Op macrovlak:

- Metatechnologieën als publiek domein (public trust) definiëren. Die technologische systemen die het meest centraal zijn voor het functioneren van onze technomaatschappij (energiesysteem, transportsysteem, telecommunicatie). Gelet op hun cruciale rol moeten deze metatechnologieën beschouwd worden als kritische factoren voor het publiek belang en welzijn.
- Het heroriënteren van technologische systemen. De schijnbare onomkeerbaarheid van grote technologische systemen is een van de grootste ethische uitdagingen voor de hedendaagse democratie. Zimmerman betoogt dat deze systemen echter ook sociale constructies zijn, die gereconstrueerd of ontmanteld kunnen worden. Het gaat onder meer om de strijd rond de ontmanteling van op kernenergie gebaseerde energieproductie.
- Hanteren van democratische ontwerp criteria bij de ontwikkeling van nieuwe technologieën. Onder meer in Nederland zijn hiertoe methodologieën ontwikkeld (constructief Technologisch Aspectenonderzoek).

Bij deze macrostrategieën horen voor Zimmerman onlosmakelijk microstrategieën gericht op de ontwikkeling van een kritisch bewustzijn. Zoniet bestaat de kans dat bij participatie-experimenten de dominante denkbeelden louter gereproduceerd worden. Technologische geletterdheid mag dan ook niet ontbreken in het onderwijs, en zeker niet voor ingenieursopleidingen waar de technologiemaaksters van morgen worden gevormd.

8.3 Economie en democratie

'Besturen op afstand' omvat ten aanzien van het bedrijfsleven twee luiken. Het eerste handelt over de mogelijkheden die het beleid op microvlak heeft om bedrijven aan te zetten tot milieuvriendelijk gedrag. Het tweede luik draait om het vastleggen van de maximale milieugebruiksruimte voor de economie op macrovlak.

Het eerste luik krijgt in het huidige beleid de meeste aandacht. Behalve marktconforme maatregelen zoals afvalheffingen heeft de overheid vooral haar heil gezocht in milieuwetgeving. Van beide soorten maatregelen zijn ondertussen naast hun daadwerkelijke effecten ook hun beperkingen bekend. Besturen op afstand betekent onder meer meer aandacht voor algemene principes.

Een mooi voorbeeld hiervan is de terugnameplicht voor producenten die nu stilaan in een aantal sectoren wordt ingevoerd. Een ander principe is de **levensduur** van producten. Het spreekt voor zich dat in een ecologische samenleving producten lang meegaan. Een verplichte garantieperiode van vijf jaar voor nieuwe producten en twee jaar voor dure tweedehands goederen zou heel wat sectoren verplichten tot meer ecologisch gedrag. Een mogelijk bezwaar hiertegen luidt dat bij goederen zoals wasmachines de nieuwe modellen veel minder energie verbruiken. Hierdoor is het beter om een product sneller te vervangen. Deze kritiek leidt tot het volgende principe: de verplichting duurzame goederen modulair op te bouwen. Een wasmachine van vijf jaar oud vraagt inderdaad meer energie. De energiezuinige innovaties beperken zich echter meestal tot bepaalde onderdelen zoals de motor, terwijl het koetswerk nog jaren meekan.

Dit eerste luik van de metasturing mag echter de aandacht niet afleiden van het tweede: het vastleggen van de maximale milieugebruiksruimte voor de economie in haar geheel. Het eerste luik van de metasturing is erop gericht dat elke onderneming zo milieuvriendelijk mogelijk te werk gaat. Het positieve effect hiervan gaat echter verloren als het totaal geproduceerde volume de milieuwinst door zorgvuldig handelen tenietdoet. Voorbeelden hiervan zijn auto's en vliegtuigen. Nieuwe modellen verbruiken en vervuilen heel wat minder dan oudere types. Ze worden echter in

Xtra Oikos 2, Levende democratie

steeds grotere aantallen geproduceerd en gebruikt, waardoor de milieuwinst volledig verloren gaat. Potentiële milieuwinst gaat ook verloren omdat actoren op de markt niet samenwerken. Dit aspect manifesteert zich duidelijk in de luchtvaart. Door de deregulering is er sterke concurrentie, maatschappijen willen zoveel mogelijk trajecten bedienen. Zo stelt een verantwoordelijke van de luchthaven van Zaventem: 'Op een werkdag zijn er 21 vluchten naar Londen, met gemiddeld 50 tot 60 passagiers aan boord. Al die vluchten kunnen onmogelijk stipt op tijd vertrekken. ... Met 3 jumbovluchten per dag zouden we al die passagiers naar Londen kunnen brengen. Op tijd. Dat zou een besparing opleveren van 18 vluchten.'

Bij dit voorbeeld hoort duidelijk het tweede luik van de metasturing. De verplichting om milieuvriendelijke vliegtuigen te gebruiken alleen volstaat niet. In feite is de tweede optie veel milieuvriendelijker, zonder dat de klant erg aan service inboet. Als luchtvaartmaatschappijen vrijwillig samenwerken, kunnen grotere vliegtuigen met minder vluchten evenveel passagiers vervoeren. Als maatschappijen weigeren mee te werken, kan de overheid het aantal vluchten per dag per bestemming beperken, en ze aanbieden aan de firma die een gunstige prijs combineert met milieuzorg. Zo iets gaat vanzelfsprekend in tegen de totale deregulering van de luchtvaart. Hier komen we tot de kern van het tweede luik. Het principe van de markt wordt niet verworpen, maar ondernemingen mogen enkel werken op de terreinen waarin ze werkelijk goed zijn.

Een concrete uitwerking van dit model is het *bubble*concept. Het limiteert de totale vervuiling in een bepaalde zone, bijvoorbeeld een havengebied. Nadien laat het toe dat bedrijven vervuilingquota op de markt verhandelen. Een dergelijke aanpak leidt tot betere resultaten dan de klassieke aanpak van de milieuvergunning per bedrijf. Elk bedrijf zal dan zijn uitstoot wel beperken, maar als het aantal bedrijven in de zone sterk stijgt, daalt de luchtkwaliteit in de zone toch, niettegenstaande het feit dat elk bedrijf in orde is met de milieuwetgeving. De milieuvervuiling in een zone kan geleidelijk afnemen door het invoeren van een vorm van inflatie (waardoor de koopkracht van het vervuilingrecht afneemt).

Democratie en de economische en financiële actoren

De jongste tijd komen principes die vroeger enkel door groene partijen werden verdedigd, stilaan terecht in het concrete beleidsdebat. Het gaat b.v. over de Tobin-taks om financiële speculatie tegen te gaan. Of aan een internationale energieheffing. Die heffing kan variabel zijn, in functie van de koopkracht van de lokale bevolking. Met een dergelijke taks wordt bijvoorbeeld de milieukost van transport geïnternaliseerd. Hierdoor kan bij de westerse consument het besef groeien dat er een ecologisch prijskaartje hangt aan het 's winters consumeren van rozen uit Israël of kiwi's uit Nieuw-Zeeland.

Een minder bekend voorstel betreft de verhouding tussen democratie en bedrijven. Het bestaat erin de maximale grootte van bedrijven vast te leggen. Net zoals een kartel de leden ervan te machtig maakt tegenover andere bedrijven, kan de macht van superbedrijven die een omzet realiseren die een veelvoud bedraagt van het bruto binnenlands product van verschillende landen tezamen, overdreven groot zijn. Als democratie het laatste woord heeft, zou ze de omvang van een bedrijf moeten kunnen beperken. Dit voorstel maakt de overheid, de werknemers én de markt minder kwetsbaar bij een eventuele falen van een dergelijk megabedrijf.

De macht van multinationale ondernemingen kan ook nog op andere wijze ingeperkt worden. Sinds midden de jaren negentig proberen deze ondernemingen een verdrag af te dwingen dat hun investeringen zou beschermen tegen besluiten van nationale regeringen. Met een dergelijk 'Multilateral Agreement on Investments' (MAI) zouden bedrijven nationale overheden voor de rechtbank kunnen dagen als bijvoorbeeld milieumaatregelen het profijt van bedrijfsinvesteringen zouden schaden. Het MAI zet de democratie op zijn kop. Het kent rechten toe aan ondernemingen en beperkt de mogelijkheden van de staat om de rechten van zijn burgers te beschermen. Tegelijkertijd bevat dit voorstel echter een positief element. Het toont aan dat vormen van 'internationale arbitrage' bij internationaal ondernemen mogelijk zijn. Er is in feite een alternatief MAI nodig, een multilateraal verdrag over economische grondrechten van burgers. Dit verdrag zou burgers moeten toelaten multinationale ondernemingen voor een arbitrageeraad te dagen als die de

Xtra Oikos 2, Levende democratie

grondrechten van burgers in een land zouden schenden. Het zou een mondiale aansprakelijkheid voor bedrijven invoeren die door burgers afdwingbaar is voor een neutrale instantie.

Sociaal-economische democratie en de rol van de arbeidersbeweging

De rol van sociale organisaties als vakbonden bij de uitbouw van de welvaartsstaat was historisch. En nog steeds geven zij de zwaksten in de samenleving beduidend meer macht dan wanneer zij elk als individuele 'burgers' zouden optreden. Daartegenover staat de kritiek dat vakbonden verzuilde en verouderde bolwerken zouden zijn, die meer om hun eigen machtspositie dan de belangen van de werknemers bekommerd zijn. In de huidige consumptiemaatschappij gaan echter velen voorbij aan het feit dat de vakbonden door hun acties en structurele macht wezenlijke correcties aan de vrijmarkteconomie aanbrengen. Het kapitalisme mag dan wel efficiënt zijn, zonder adequate tegenmacht herschept het de samenleving binnen de kortste keren in een sociale puinhoop. Voorbij het poujadisme zijn een paar kritieken op de vakbonden terecht. Vanuit groene hoek wordt aangedrongen op interne democratisering, ontzuiling en meer aandacht voor duurzame ontwikkeling. Anderzijds mag gezegd dat een aantal groenen vanuit hun engagement in de nieuwe sociale bewegingen het maatschappelijke belang van de arbeidersbeweging schromelijk onderschatten. Op dit vlak zijn de groenen aan een opmerkelijke inhaalbeweging bezig.

Ook op dit domein slaat de globalisering toe. Door hun grotere omvang en financiële veerkracht zijn multinationals minder kwetsbaar voor stakingen in lokale vestigingen. De meeste profeten van de politieke vernieuwing zijn blind voor het democratisch deficit dat zich hier aan het voltrekken is. Welk nut hebben de rechtstreekse verkiezing van de burgemeester of de afschaffing van de lijststem, wanneer een handvol aandeelhouders over de jobs en inkomens van duizenden werknemers kunnen beslissen?

Door de globalisering worden werknemers internationaal tegen elkaar uitgespeeld. Vrijwel iedereen is het erover eens dat wereldwijde samenwerking tussen vakbonden een tegengewicht kan bieden. Maar zelfs op Europees niveau kunnen de vakbonden geen echte vuist maken. Op dit vlak schieten de nationale vakbonden te kort. Syndicale acties op Europees of zelfs mondiaal niveau zijn noodzakelijk voor het herstel van de machtsverhoudingen. Progressieve politici kunnen de werknemers in deze strijd steunen. Een versterking van de rol van de Europese ondernemingsraden van multinationals, nu nog veredelde adviesraden, zou een topprioriteit moeten zijn. Fatsoenlijke consultatieprocedures bij massale ontslagen zijn een *minimum minimorum*. Daarnaast verdient de vakbeweging een meer prominente rol in de besluitvorming van instellingen als de Europese Centrale Bank of het Internationaal Monetair Fonds.

Het antisyndicale discours ondermijnt ook op het nationale niveau de rol van de vakbonden. Diverse knelpunten zorgen voor controverse: het stakingsrecht, de rechtspersoonlijkheid van vakbonden, de representativiteit van de sociale partners, de syndicale vertegenwoordiging in KMO's, ... Om de haverklap brengen werkgevers stakingen voor de burgerlijke rechtbank. Meer dan vroeger vormen dwangsommen het antwoord op piketten en bedrijfsbezettingen. Kunnen de arbeidsrechtbanken, die toch meer met het sociaal overleg vertrouwd zijn, op dit vlak geen grotere rol spelen? Daarnaast hoeven de Groenen niet in te gaan op de lokroep om de vakbonden rechtspersoonlijkheid te geven.

Een recente ontwikkeling verbonden met globalisering is de overgang van de Fordistische productiewijze naar het post-Fordisme (Toyotisme). Het 'Fordisme', dat vóór 1975 domineerde, was gebaseerd op gestandaardiseerde massaproductie, de integratie van de productieketen in één fabriek en de koppeling van de lonen aan de productiviteit. Door de concentratie van werknemers kenden de vakbonden een grote mobilisatiekracht en dus veel invloed. De eigenschappen van het hedendaagse post-Fordisme zijn veeleer: functionele desintegratie van het productieproces (*outsourcing*), juridische opsplitsing van bedrijven, wildgroei van statuten, flexibilisering van de arbeid, internationalisering van de productie, ... Het is een feit dat deze tendensen de werknemers in vele opzichten desolidariseren en de sociale democratie ondergraven. Voor vakbonden en progressieve

Xtra Oikos 2, Levende democratie

partijen vormt het 'Toyotisme' één van de grootste uitdagingen van dit ogenblik. Hieronder worden enkele denkposten voor een groen-politieke standpuntbepaling aangebracht.

In verband met sociale aangelegenheden worden bedrijven bij voorkeur als economische en niet zozeer als juridische entiteiten beschouwd. Door juridische opsplitsing proberen ondernemingen te ontsnappen aan bepaalde CAO's, de verplichting om een ondernemingsraad op te richten, de gemaakte afspraken in verband met financiële werknemersparticipatie, enz. De huidige wetgeving komt reeds ten dele aan deze bekommernissen tegemoet, maar kan op bepaalde punten worden versterkt. De syndicale vertegenwoordiging in de Belgische KMO's is een rampgebied. Een verlaging van de drempels, zoals in vele andere Europese landen het geval is, dringt zich op.

Democratie op de werkvloer is ook om andere redenen van wezenlijk belang. Waar leert de gemiddelde Vlaming omgaan met democratie? Heel wat bedrijven functioneren niet echt democratisch. Slechts weinig werknemers kunnen vrij hun mening uiten zonder hun job of promotiekansen in het gedrang te brengen. Het syndicaal statuut, maar ook de objectivering van benoemingen en bevorderingen in de openbare diensten, vormen een tegengewicht tegen de vele kleine dictaturen die onze maatschappij rijk is. Voor de rest blijft het erg moeilijk via wetgeving een mentaliteitswijziging naar meer objectiviteit en respect voor vrije meningsuiting ingang te doen vinden. Solidariteit die door de vakbonden wordt belichaamd, blijft één van de meest efficiënte middelen om individuele werknemers tegen willekeur te beschermen. In de Ondernemingsraad, die paritair is samengesteld, komt bijvoorbeeld het arbeidsreglement tot stand. Daarin kunnen aspecten als vrije meningsuiting en ethiek, zij het gedeeltelijk, op een afdwingbare wijze geregeld worden. De bevoegdheden van de Ondernemingsraad op het vlak van persoonsbeleid kunnen wellicht nog worden uitgebreid.

8.4 Stad tussen lokaal en globaal

Steden bevinden zich in een tegenstrijdig spanningsveld. Langs de ene kant is er het laatste decennium stevig geïnvesteerd. Er wordt gezocht naar nieuwe economische grondvesten voor het stadsleven, men investeert in de herleving van wijken en buurten. De stad wordt opnieuw een plek om te wonen en te leven, vooral voor investeerders en geschoolden. Ten dele zijn deze strategieën succesvol, er ontstaan terug bruisende kernen van commercieel en cultureel leven. Toch blijkt aan de andere kant dat de grote budgetten voor stedenbeleid de minstbedeelden niet of onvoldoende ten goede kwam. Daarnaast voeren de succesvolle steden geen herverdelingsbeleid die naam waardig. De nieuwe dynamieken hebben niet zelden de economische, culturele en sociale ongelijkheden versterkt. Tegenover meer dynamische delen van de bevolking, tewerkgesteld in de nieuwe kenniseconomie en consumenten van de stadscultuur staan diverse groepen marginalen. Deze worden tweemaal uitgesloten: op de arbeidsmarkt en door de nieuwe consumptiecultuur.

Het belang van (cultuur)beleid dat verbindt

In het kader van de hoger geschetste ontwikkelingen wijst Corijn (2000) op het belang van cultuurbeleid: als element om de stad aantrekkelijker te maken voor investeerders, naar het toenemend multi-etnisch en pluricultureel karakter van de stad, als instrument van sociale integratie en emancipatie, in het kader van de wederopbouw van de publieke en burgerschapsfuncties.

Cultuurbeleid wordt een cruciaal onderdeel van het globale stedelijke beleid. In de eengemaakte Europese markt vermindert het belang van staten als factor in economie en identiteitsvorming. Steden en regio's zijn gedwongen wereldwijd mee te concurreren in de strijd om investeringen aan te trekken. Daarom willen ze een eigen identiteit ontwikkelen, herkenbaar zijn. Deze identiteitsopbouw is echter te sterk gericht op de werkenden die 'cultureel' gehecht zijn aan een competitieve arbeidsmoraal, aan individualisme en consumptie. Dit hangt samen met het vermarkten van meer en meer vormen van cultuur.

Corijn ziet de stad als knooppunt van sociale en politieke wederopbouw. In onze 'wereld van onoverzichtelijkheid' is een belangrijke vraag naar de eenheden van maatschappelijke samenhang.

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Vorm geven aan de nieuwe samenleving vergt een basiseenheid, groot genoeg om de complexe realiteit te omvatten en klein genoeg voor de invoering van nieuwe vormen van dialogische democratie. De stad, bij uitstek het terrein van het samenleven van vreemden, lijkt een essentiële bouwsteen voor de constructie van een nieuwe mondiale democratie.

De stad lijkt de eenheid bij uitstek om deze grote 'spreidstand' op te vangen, om het globale en het lokale te verenigen. Binnen de stad speelt het cultuurbeleid een centrale rol bij de opbouw van een samenleving waar de symbolische constructie het haalt van de traditie. Het democratisch beheer van complexe samenlevingen is slechts mogelijk indien aangepaste politieke structuren rekenschap kunnen afleggen van het 'samenleven op één plaats' en het 'deel uitmaken van één wereld'. De vraag naar het 'behoren tot' en 'deelhebben' aan – met andere woorden de identiteit – is cruciaal in de postmoderne cultuurcrisis.

Cultuur draagt bij tot de ontwikkeling van burgerschap en van een nieuwe politieke cultuur. Dit vraagt om plekken waar verschillende culturen elkaar ontmoeten, dat wil zeggen waar plaats is voor complexiteit én interactie. Stadscentra dienen opnieuw als agora en forum te fungeren en verdienen daarom een tweede leven, terwijl wijkwerking elders voor de nodige integratie zorgt. De stadscentra en publieke ruimtes staan echter onder druk. De stedelijke dynamiek wordt te sterk gebaseerd op het aantrekken van shoppers en toeristen. Dit leidt tot een verschrompen van de ruimte – overall dezelfde winkelstraten – en het ombouwen tot een museum van het middeleeuwse stadscentrum. Dit terwijl de stedelijke dynamiek die in de eerste plaats draait om sociale en ruimtelijke kwesties, in de eerste plaats gedragen moet worden door bewoners en gebruikers. Grote culturele projecten in het centrum die niet gepaard gaan met stimulansen voor de minderheidsculturen in perifere wijken, en gericht is op de 'nieuwe middenklasse' in een groot gebied buiten de stad, dreigen de culturele en economische ongelijkheid te vergroten. Hierbij negeert de vele subculturen die in een stad aanwezig zijn. Culturele fora en nieuwe publieke ruimtes moeten open, interactief en verdraagzaam zijn. Een dynamisch bestuur vraagt om een kosmopolitische verhouding met het middenveld gestoeld op dialoog.

Mensenrechten in de stad

In het stedenbeleid ligt de focus al enige tijd op een integratiebeleid, met aandacht voor het voorkomen van sociale uitsluiting en het ontwikkelen van een sociale infrastructuur. Op het integratieconcept is ondertussen ook al de nodige kritiek geuit. Ze zou de wederkerigheid die het concept integratie inhoudt, niet gerechtvaardigd zijn in een situatie van ongelijke macht, ongelijke economische middelen en ongelijke politieke vertegenwoordiging. Tevens is het benadrukken van integratie niet zelden een antwoord op de angst voor de doorgedreven heterogeniteit – fragmentering- van de samenleving. Streven naar integratie louter opgevat als acculturatie (culturele aanpassing van nieuwkomers) houdt dan in dat men een groot belang hecht aan (het herstel van de) sociale cohesie. Zoals Huinder & Moerman (1999) terecht opmerken, zijn het termen gericht op het beheer en de beheersing van maatschappelijke ontwikkelingen. Een stap verder en er is sprake van sociale controle. Hier bovenop komt discours van de Derde Weg dat de nadruk legt op plichten. Werklozen moeten zich ten allen tijde klaarstellen voor de arbeidsmarkt, migranten krijgen een inburgeringstraject voorgeschoteld, etc.

Dit beleid spoort moeilijk met een kosmopolitisch model van burgerschap en mensenrechten die de individuele burger en zijn of haar ontplooiingskansen als vertrekpunt centraal stelt. In dit model vertrekt men van de rechten (of het gebrek eraan), en de kansen en mogelijkheden om deel te nemen aan de samenleving. Sociale cohesie en integratie worden niet afgewezen, maar zijn niet het funderend principe. Deze zijn integendeel de verwezenlijking van (sociale) grondrechten en het bevorderen van een actief burgerschap. Acculturatie en cohesie kunnen nooit een doel op zich zijn. Mensenrechten kunnen en mogen nooit voorwaardelijk gemaakt worden, de overheid mag zich niet de rol toemeten van 'vadertje staat' die beslist of je genoeg gedisciplineerd bent om recht te hebben op je rechten. Volgens Huinder & Moerman is een stedenbeleid dat uitgaat van mensenrechten en actief burgerschap het beste aansluit bij de huidige meervoudige en geïndividualiseerde samenleving met zijn toenemende grensoverschrijdende dimensies. Het is waarschijnlijk geen toeval dat ook de vierdewereldbeweging de mensenrechten centraal stelt, en er terecht op wijst dat een dergelijke

Xtra Oikos 2, Levende democratie

benadering de menselijke waardigheid voorop stelt. Zeker in steden met achtergestelde wijken vergt dit de ontwikkeling van een sociaal beleid waar werk wordt gemaakt van nieuwe participatieve structuren die elke bewoner ongeacht zijn afkomst of verblijfsduur centraal stelt. Het gaat om het omvormen van de repressieve stad tot een solidaire stad, waar ook nieuwe vormen van publiek debat, politieke participatie en solidariteit mogelijkheden krijgen.

Een dergelijk beleid grijpt de diversiteit van een stad als een krachtig voordeel. Het krijgt vorm in een diversiteitsbeleid dat erop uit de beschikbare verscheidenheid aan visies, ervaringen, inzichten die eenieder kan inbrengen positief te gebruiken. Een beleid gericht op het creëren van kansen en niet enkel op problemen. Kernbegrippen hier zijn gelijkheid en openheid vanuit acceptatie van verschillen en eigen identiteit. Vanuit dit perspectief is de stedelijke samenleving geen optelsom van groepen en categorieën maar van individuele burgers. Burgers die, ieder op eigen wijze, van bijzondere betekenis zijn voor de stad. Uitgaan van diversiteit als kracht van een stad en als centrale beleidslijn vergt ook concrete maatregelen. Het gaat daarbij onder meer over de ontwikkeling van een diversiteitseffectrapportage (DER), het realiseren van een diversiteitsbeleid in het eigen personeel, het onderzoeken van de mogelijkheid om bij voorkeur opdrachten te geven aan bedrijven met een diversiteitsbeleid, een grondbeleid dat voorrang geeft aan bedrijven met een positief actiebeleid.

Stedelijkheid in Vlaanderen: een nieuwe politieke inzet

Voor Kesteloot (1999) vormt de stedelijkheid een belangrijke uitdaging voor de politiek in het verstedelijkt Vlaanderen. Deze verstedelijking gaat in Vlaanderen echter gepaard met een houding van 'anti-stedelijkheid'. Kesteloot situeert deze mentaliteit historisch-geografisch: de burgerij en de Kerk wilden vanaf de 19de eeuw de concentratie van arbeiders in onhygiënische maar ook politiek gevaarlijke arbeiderswijken tegenwerken. Daartoe werd de pendelarbeid gestimuleerd met de invoering van goedkope spoorwegabonnementen. Later volgde een huisvestingspolitiek die arbeiders er toe aanzetten een eigen huis te verwerven. Bouwpremies na de tweede wereldoorlog zorgden ervoor dat een derde van de naoorlogse nieuwbouw langs plattelandswegen en in verkavelingen werd gerealiseerd. De economische groei en de suburbanisatie –in afwezigheid van een effectieve ruimtelijke planning- zorgde voor de rest. Zo ontstond de verkavelingsmentaliteit, die de stad degradeert tot een werkplaats voor zover er in eigen streek geen werk te vinden is. Deze historische ontwikkeling heeft er volgens Kesteloot toe geleid dat de zich emanciperende lagen van de bevolking buiten de steden hebben gevestigd. Verspreid wonend heeft de middenklasse zich te weinig ingelaten met de stad om haar nieuwsgierigheid en creativiteit te bevredigen. Deze geografische spreiding verklaart én de relatief sterke concentratie van armoede in de stad en de verlamming van het intellectueel leven door het verkavelingsmilieu.

Nochtans kan een stad niet zonder intellectuelen die stad kennen en vanuit hun kennis de bestaande toestand in vraag stellen. Evenzeer heeft ze jongeren nodig als nieuw talent om de verscheidenheid en de creativiteit te voeden, als hefboom tegen de stedelijke dualisering. Voor Kesteloot moet uitgerekend de strijd om een stedelijk, geëmancipeerd Vlaanderen in het licht van de groei van extreem rechts vooraan op de politieke agenda worden geplaatst. De vraag waarom dit zo is en wie die strijd moet voeren, beantwoordt Kesteloot op basis van een geografische analyse van verkiezingsuitslagen: "...de ruimtelijke analyse [schuift] de Vlaamse groenen naar voor als waardige opvolgers van de liberalen en de socialisten van de vorige eeuw... De VLD heeft de CVP vervangen als vertegenwoordiger van de brede Vlaamse anti-stedelijke middenklasse. Ongetwijfeld omdat ze overdreven hebben met het centrisme hebben de socialisten van hun kant de band met de stad verloren. Agalev moet beseffen – en sterker : aan zijn kiespubliek duidelijk maken – dat het de enige partij is die de draad opnieuw kan opnemen van de lange geschiedenis van de emancipatie en de vooruitgang die zich afspeelt op de stedelijke scène. Het opgeven van de eis voor het stemrecht voor vreemdelingen tijdens de regeringsonderhandelingen is maar één van de tekens die toont dat er nog een lange weg moet worden afgelegd...".

Literatuur

- Akkerman T. Urban Debates and Deliberative Democracy. *Acta Politica*, N°1, 2001.
- Anderson B. *Imagined Communities*. Londen, 1983.
- Baubock R. *From aliens to citizens. Redefining the status of immigrants in Europe*. Aldershot: Avebury, 1994.
- Bauman Z. *Globalization: the human consequences*. Polity Press, Cambridge, 1998.
- Bauman Z. *In Search of Politics*. Polity Press, Cambridge, 1999.
- Bauman Z. 'Modernity and Ambivalence', *Theory, Culture and Society*, 7 (2), 1990: 143-169.
- Beck U. *The Reinvention of Politics*. Polity Press, 1997.
- Blokland H. Een Rehabilitatie van de Politiek. *S&D* Maart 2001, 87-97.
- Blommaert, J. & Verschueren, J. *Het Belgisch migrantendebat. De pragmatiek van de abnormalisering*. Antwerpen: Ipra, 1992.
- Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.
- Cantillon B. De 'Derde Weg' voorbij: van de actieve naar de pluri-actieve welvaartstaat. *Oikos*. N° 13, 2000.
- Craye M., Goorden L., Van Gelder S. en Vandenabeele J. *Milieu en gezondheid: naar een adequate dialoog tussen overheid, bevolking en wetenschap*. STEM-UFSIA, 2001.
- Centre for Environment and Society. *Eight Learning and Democracy Methodologies in Use in Britain*. University of Essex, www2.essex.ac.uk/ces.
- Cesarani D. & Fulbrook M. *Citizenship, Nationality and Migration in Europe*.(eds.), Routledge, 1996.
- Corijn E. & De Lannoy (eds.) *De kwaliteit van het verschil. La qualité de la différence. Crossing Brussels* VUB Press, Brussel, 2000.
- Corijn E. Kan de stad de wereld redden? In *De toekomst van het verleden*. Boudewijnstichting en Musea Antwerpen, 2000.
- De Ruijter A. Cultural Pluralism and Citizenship, *Cultural Dynamics*, 7 (2), 1995: 215-231.
- Frankenfeld P. Technological citizenship: A normative framework for risk studies. *ST & HV*, N° 17, 1992: 459-84.
- Gellner E. *Nations and nationalism*, Oxford, 1983.
- Giddens A. *Beyond Left and Right. The future of radical politics*. Polity Press, Cambridge, 1994.
- Gutwirth S., Le droit à l'autodétermination entre le sujet individuel et le sujet collectif. Réflexions sur le cas particulier des peuples indigènes, *Revue de droit international et de droit comparé*, (1), 1998: 23-78.
- Gutwirth S. e.a. Naar een onafhankelijke en meertalige stadstaat Brussel? Opiniestuk. In: *De Morgen*, 2 februari 2001.
- Hajer M. Renaissance van de politiek. *De Groene Amsterdammer*, 18 november 2000.

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Held D. *Democracy and Global Order*. Polity Press, Cambridge, 1995.

Hendriks F. en Tops P.W. Interactieve beleidsvorming en betekenisverlening. *Tijdschrift voor beleid, politiek en maatschappij*. 28/2, 2001.

Holemans D. *Ecologie en burgerschap. Pleidooi voor een nieuwe levensstijl*. Stichting Leefmilieu/Uitgeverij Pelckmans, 1999.

Holemans D. The Third Way: Die Neue Mitte/Mythe. *Oikos*. N° 13, 2000.

Hoikkala T. *Life politics and/or solidarity*. Finnish-French Youth Research Seminar, Paris, 2000.

Hooghe M. (red.) Sociaal Kapitaal en democratie; het verenigingsleven, sociaal kapitaal en politieke cultuur, themanummer *Tijdschrift voor Sociologie*, Brussel, 1999.

Huinder C. & Moerbeek S. *Naar een nieuw sociaal contract*. BMP, Amsterdam, 1999.

Jacobs D. *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)*. Academia Press, Gent, 1998

Jacobs D. Gegarandeerde vertegenwoordiging van Nederlandstaligen in Brussel? *Oikos*, N°17, 2001: 84-97.

Jacobs D., Abts K., Phaet K. & Swyngedouw, M. Verklaringen voor etnocentrisme. De rol van sociaal kapitaal, sociaal economische onzekerheid, sociale integratie en gevoelens van discriminatie. Een verkenning, pp. 99-132 in *Vlaanderen gepeild! De Vlaamse overheid en burgeronderzoek 2001*, Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 2001.

Kymlicka, W., 1995, *Multicultural Citizenship*. Clarendon Press, Oxford.

Layton-Henry Z. *The Political Rights of Migrant Workers in Western Europe*. London: Sage, 1990.

Lefort C. *Het democratisch tekort: over de noodzakelijke onbepaaldheid van democratie*. Boom, Meppel, 1992.

Martiniello M. *Sortir des Gbetto Culturels*. Presse de Sciences Po, Paris, 1998.

McGrew A. (ed.) *The Transformation of Democracy?* Polity Press, Cambridge, 1997.

McLuhan, M., *Understanding Media: The Extensions of Man*, New York: McGraw-Hill, 1965.

Meier P. From theory to practice and back again: gender quota and the politics of presence in Belgium, In: *Democratic Innovation. Deliberation, representation and association*. Saward, M. (red.), Routledge, London, 2000.

Meier P. The evidence of being present: guarantees of representation and the Belgian example. In: *Acta Politica*. 35 (1), 2000: 64-85.

Modood T. & Werbner P. (eds.) *The Politics of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*. Zed Books, London and New York, 1997.

Mouffe C. *Dimensions of radical democracy. Pluralism, citizenship, community*. London: Verso 1992.

Phillips A. *The Politics of presence*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

Raes K. Een rechtvaardige responsabilisering en de actieve welvaartstaat. *Oikos*, N° 13, 2000.

Roos J.P. *Life politics: more than politics and life?* www.valt.helsinki.fi/staff/jproos/lifepol.html

Xtra Oikos 2, Levende democratie

Silverman M. *Facing Postmodernity. Contemporary French thought on culture and society*. Routledge, 1999.

Soysal Y. *Changing Citizenship in Europe. Remarks on postnational membership and the national state*. In: Cesarani D. & Fulbrook M.

Squires J. Terms of Inclusion: Citizenship and the Shaping of Ethnonational Identities. In *The Shaping of Ethnonational Identities: Ethnicity and Nation in Comparative Perspective*. Fenton S. & May S. (eds.), ter perse.

Swyngedouw M., Phalet K. & Deschouwer K. *Minderheden in Brussel. Socio-politieke houdingen en gedragingen*, VUBPress, Brussel, 1999.

Taylor C. De politiek van erkenning, in: Gutman, A. (red.) *Multiculturalisme. De politiek van erkenning nader onderzocht*. Meppel: Boom 1995.

Vandenbussche L. Legislatief theater, een instrument voor de kwalitatieve verdieping van democratische processen. *Oikos*, N° 18, 2001.

Van Gunsteren H. Does Vital Citizenship Require Moral Consensus?, *Acta Politica*, 32 (2), 1997: 128-152.

Veldheer V. Moderne burger vergt eigentijds bestuur. *S & D* N° 3, 2001.

VEV, Standpunt, *VEV-Snelbericht*, N° 13, 31 augustus 2001.

Williams M., *Voice, Trust and Memory. Marginalized Groups and the Failing of Liberal Representation*, Princeton University Press, Princeton? 1998.

Young I. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press, Princeton, 1990

Zimmerman A.. Towards a More Democratic Ethic of Technological Governance. *ST & HV*. 20/1, Winter 1995.

Bio

Dirk Holemans (dirk.holemans@agalev.be) is ingenieur scheikunde & landbouwindustrieën en kandidaat in de wijsbegeerte. Hij was in de periode 1989-1999 werkzaam aan verscheidene universiteiten als onderzoeker (Haifa, Gent, Antwerpen) en docent (Delft), met als onderzoeksdomeinen: milieufilosofie, techniekfilosofie en democratie. Sinds 1999 Vlaams volksvertegenwoordiger waar hij zich toelegt op stedenbeleid, wetenschaps- en technologiebeleid, binnenlands bestuur, openbaar vervoer en hoger onderwijs. In 1999 publiceerde hij het essay 'Ecologie en Burgerschap. Pleidooi voor een nieuwe levensstijl' (Stichting Leefmilieu). In 2001 verschenen onder meer boekartikels van hem in *De groei van Groen* (Mertens J. ed.; Houtekiet), *Management Jaarboek 2001* (VMA), *Hoezo democratie ?* (Van Kerckhove C. & Easton M. eds. ; EPO), en *Een vierde weg ?* (co-auteur J. Geysels ; Gatz. S. & Stouthuysen P. eds.; VUBPress).

---

¹ De auteur wenst Dirk Jacobs en Dries Lesage te danken voor hun inbreng bij respectievelijk deel 4.2. en 8.2. en Koen Abts voor zijn commentaar bij een eerdere versie van dit artikel.

² Zie voor deze discussie ook de tekst van Jan Mertens in dit nummer.

³ De discussie over ecologische levensstijlen komt ook aan bod in de teksten van Marc Heughebaert en Dirk Geldof in dit nummer.

⁴ Geciteerd in Squires.

⁵ Deze discussie komt ook ruim aan bod in de tekst van Dirk Geldof in dit nummer.

⁶ Dit thema wordt ook behandeld in de tekst van Jan Mertens in dit nummer.

⁷ Deze en volgende verwijzingen over de mondige burger haal ik uit Veldheer (2001).

⁸ Dit deel is geïnspireerd op Akkerman (2001) en Hajer (2000).